Panteia
Research to Progress

Research voor Beleid | EIM | NEA | IOO | Stratus | IPM

Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs

Een onderzoek onder docenten

Een onderzoek in opdracht van de Anne Frank Stichting en FORUM, instituut voor Multiculturele Vraagstukken

S. Bouma en L. de Ruig

Deze publicatie kwam tot stand in opdracht van de Anne Frank Stichting en FORUM, instituut voor Multiculturele Vraagstukken, in samenwerking met de programmagroep Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

Dit onderzoek is medegefinancierd door Open Society Foundations / Supported in part by a grant by the Open Society Foundations.

Zoetermeer, 16 februari 2015

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij Panteia. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Vermenigvuldigen en/of openbaarmaking in welke vorm ook, alsmede opslag in een retrieval system, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van Panteia en de opdrachtgever. Panteia aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

The responsibility for the contents of this report lies with Panteia. Quoting numbers or text in papers, essays and books is permitted only when the source is clearly mentioned. No part of this publication may be copied and/or published in any form or by any means, or stored in a retrieval system, without the prior written permission of Panteia and commissioning party. Panteia does not accept responsibility for printing errors and/or other imperfections.

Voorwoord

In 2013 voerde Panteia in opdracht van de Anne Frank Stichting onderzoek uit naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs. Het rapport 'Antisemitisme in het voortgezet onderwijs' liet zien dat 35% van de docenten getuige was van grievende opmerkingen over Joden of het bagatelliseren van de Holocaust. Uit het onderzoek bleek ook dat 71% van de docenten getuige was van grievende opmerkingen over de islam. Dit was aanleiding voor de Anne Frank Stichting en FORUM eind 2014 specifiek onderzoek te doen naar moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs. De centrale vraag is: Wat is de omvang en aard van voorvallen van moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs en welke achtergrondkenmerken zijn van toepassing?

Dit rapport doet verslag van het onderzoek. Het onderzoek is uitgevoerd door middel van een enquête onder docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst en – in het geval van praktijkonderwijs – algemene vakken. Wij willen op deze plaats alle 498 docenten bedanken die de vragenlijst hebben ingevuld. Ook willen we de begeleidingscommissie bedanken voor haar deskundige commentaar op conceptversies van de vragenlijst en dit rapport. De begeleidingscommissie bestond uit:

- Wies Dinsbach (Anne Frank Stichting)
- Maartje Eigeman (FORUM)
- Ineke van der Valk (Universiteit van Amsterdam)
- Willem Wagenaar (Anne Frank Stichting)

Suzanne Bouma en Lennart de Ruig
Panteia

Inhoudsopgave

Voorwoord 3

Samenvatting 5

1 Inleiding 10
1.1 Aanleiding van het onderzoek 10
1.2 Vraagstelling van het onderzoek 10
1.3 Onderzoeksopzet 11
1.4 Leeswijzer 12

2 Frequentie van discriminatie 13
2.1 Frequentie 13
2.2 Vergelijking met voorgaande metingen 14
2.3 Zien de docenten een toename of afname? 14

3 Aard en context van moslimdiscriminatie 17
3.1 Welke uitingsvormen zijn er? 17
3.2 Tegen wie zijn de voorvallen gericht? 18
3.3 Waarop hadden de voorvallen betrekking? 18
3.4 Wat zijn mogelijke aanleidingen? 19
3.5 Achtergrondkenmerken van scholen 20

4 Het meest recente voorval van moslimdiscriminatie 21
4.1 Omschrijving van het meest recente voorval 21
4.2 Welke uitingsvorm had het meest recente voorval? 22
4.3 Waarop had het meest recente voorval betrekking? 22
4.4 Wat was de mogelijke aanleiding van het meest recente voorval? 23
4.5 Wat was de ernst van het voorval? 24
4.6 Wat zijn de achtergrondkenmerken van de betrokkenen? 25
4.7 Hoe reageerden leerlingen op het incident? 29
4.8 Hoe reageerden docenten op het incident? 29
4.9 Wat waren de gevolgen van het voorval 31

5 Ondersteuningsbehoefte 33
5.1 Welke ondersteuningsbehoefte hebben docenten voor zichzelf? 33
5.2 Welke ondersteuningsbehoefte hebben docenten voor hun leerlingen? 34

6 Conclusie 37

Bijlage 1 Vragenlijst 39

Bijlage 2 Onderzoeksverantwoording 55

Samenvatting

Onderzoekbureau Panteia heeft in opdracht van de Anne Frank Stichting en FORUM i.s.m. de Universiteit van Amsterdam onderzoek uitgevoerd naar moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs. Aanleiding van het onderzoek was een ervaren gebrek aan kwantitatief inzicht in de omvang en de aard van discriminatie van moslims in het voortgezet onderwijs. Daarnaast kan het onderzoek gezien worden als een vervolg op het onderzoek dat de Anne Frank Stichting in 2013 door Panteia heeft laten uitvoeren naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs.

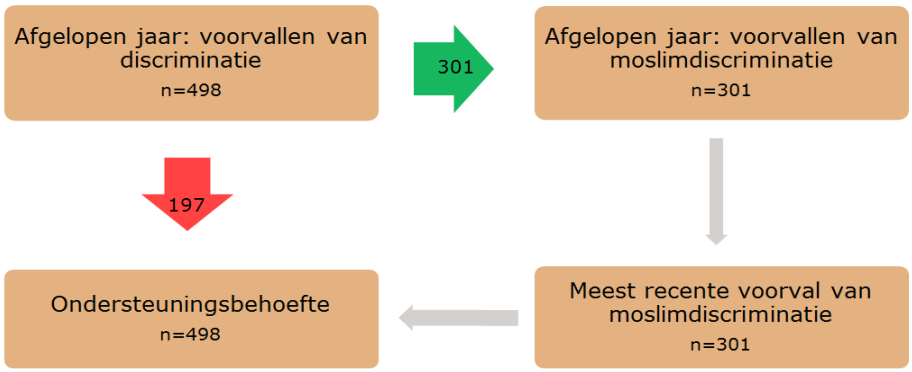
Opzet en respons

Het onderzoek bestond uit een enquête die is verspreid onder docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken (in het geval van praktijkonderwijs). De vragenlijst bestond uit vier delen:

A. Voorvallen van discriminatie in het afgelopen jaar.
B. Voorvallen van moslimdiscriminatie in het afgelopen jaar.
C. Meest recente voorval van moslimdiscriminatie.
D. Ondersteuningsbehoefte.

Alle docenten die de vragenlijst hebben ingevuld, hebben de vragen uit deel A en D beantwoord (n=498). De delen B en C, die specifiek gaan over moslimdiscriminatie, zijn alleen gesteld aan de 301 docenten die in het afgelopen jaar getuige zijn geweest van voorvallen tegen of over moslims.

figuur 1 Structuur van de vragenlijst

A. Voorvallen van discriminatie in het afgelopen jaar

Meer dan helft docenten getuige van moslimdiscriminatie

Meer dan helft van de docenten (61%) is het afgelopen jaar getuige geweest dat leerlingen grievende opmerkingen maakten over moslims of zich fysiek uitten tegen moslims. Daarmee komt moslimdiscriminatie vaker voor dan antisemitisme (36%) of discriminatie van christenen (30%), maar minder vaak dan discriminatie van homoseksuelen (77%)[1]. Deze volgorde van discriminatiegronden komt overeen met

[1] In dit onderzoek zijn docenten gevraagd naar hun ervaringen met moslimdiscriminatie. Het gaat daarbij om hun eigen waarnemingen en niet zozeer over gebeurtenissen waarbij discriminatie (in juridische zin) ook is vastgesteld. In de vragenlijst is een concrete gebeurtenis geschetst en is

voorgaand onderzoek van Panteia naar discriminatie in het voortgezet onderwijs.[2] Ook een meerderheid van de docenten (76%) ziet in vergelijking met de voorgaande jaren geen toe- of afname in het aantal voorvallen van moslimdiscriminatie.

B. Voorvallen van moslimdiscriminatie in het afgelopen jaar

Vooral grievende opmerkingen over islam en moslims in het algemeen
Aan de docenten die in het afgelopen jaar getuige zijn geweest van voorvallen tegen of over moslims (n=301), zijn vragen gesteld over de aard van de voorvallen. Een meerderheid van deze docenten (83%) was getuige van grievende opmerkingen over de islam en moslims in het algemeen. Dit gaat dus om niet tegen personen gerichte scheldpartijen. In de open-antwoordcategorieën lichtten docenten toe dat leerlingen hierbij generaliserende opmerkingen maken, gebaseerd op vooroordelen die volgens docenten aangewakkerd zijn door discussies in de media, thuis of in de klas.

Het beledigen van mensen omdat ze moslim zijn of daarmee geassocieerd worden, komt ook voor. 60% is hier één of enkele keren per jaar getuige van. 5% van de docenten is getuige geweest van lichamelijk geweld tegen moslims. Enkele docenten lichten toe dat het hier met name gaat om pestgedrag onder de leerlingen. Religie is vaak niet de aanleiding, maar wordt wel in het pesten gebruikt. De woorden 'moslim' en 'islam' maar ook 'Marokkaan' en 'Turk' worden als scheldwoorden ingezet. Ook melden enkele docenten dat leerlingen vaak uit onwetendheid een opmerking kunnen maken, die niet beledigend bedoeld is maar wel beledigend opgevat kan worden.

Voorvallen hebben vaak betrekking op beelden van overlast en criminaliteit
Wanneer we kijken naar de inhoud van de voorvallen, valt op dat die vaak betrekking hebben op beelden van overlast en crimineel gedrag van jongeren met een (vermeende) islamitische achtergrond. 72% van de docenten ziet dit één of enkele keren per jaar of maand en 6% één of enkele keren per week of dagelijks. De aanleiding voor een voorval is vaak (media)aandacht voor overlast en crimineel gedrag van moslims (80%). Ook (media)aandacht voor recente uitlatingen van politici en andere bekende Nederlanders of (media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland worden door veel docenten als mogelijke aanleiding van de voorvallen gezien (resp. 75% en 71%).

Docenten zijn ook getuige van voorvallen die betrekking hebben op de situatie in het Midden-Oosten (39%) of de praktijk van het islamitische geloof (34%). Voorvallen die betrekking hebben op theologische discussies binnen diverse islamitische stromingen komen tevens (15%) voor. Ook noemen docenten de (media)aandacht voor de situatie in het Midden-Oosten en de (media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam als aanleiding van voorvallen (resp. 47% en 22%).

Meer voorvallen op VMBO, praktijkonderwijs en platteland
Voorvallen vinden vaak plaats op het praktijkonderwijs (78%) of op het VMBO kaderberoepsgerichte leerweg (70%) en minder vaak op de HAVO (55%) of het VWO (51%). Er is ook samenhang met de mate van verstedelijking. Docenten die les geven op scholen in een weinig stedelijk gebied zijn vaker (73%) getuige van voorvallen, dan docenten in een zeer sterk stedelijk gebied (45%).

---

vervolgens gevraagd of de respondenten hier getuige van zijn geweest. Zie de complete vragenlijst in Bijlage 1 en de beschrijving van de onderzoeksmethode in Bijlage 2.
[2] Ron van Wonderen (Research voor Beleid, 2004) Agressie en Geweld in het onderwijs en E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs.

C. Meest recente voorval van moslimdiscriminatie

Daders vaak autochtone jongens uit het VMBO
Daders zijn vaker mannen dan vrouwen (57% vs. 8%). In 36% van de voorvallen waren het gemengde groepen van mannen en vrouwen. Kenmerkend voor daders is verder dat ze meestal van autochtone afkomst zijn (84%), afkomstig uit het VMBO (58%) en volgens de docenten vaak geen religieuze achtergrond hebben (41%) of de religieuze achtergrond is onbekend (32%).

Slachtoffers vaak jongens van Marokkaanse of Turkse komaf uit VMBO
Slachtoffers zijn vaker mannen (49%) dan vrouwen (20%). In 30% van de voorvallen waren het gemengde groepen van mannen en vrouwen. Bij de meeste voorvallen waren de slachtoffers van Marokkaanse (53%) of Turkse (45%) afkomst. De meerderheid van de slachtoffers (69%) heeft een islamitische achtergrond. Slachtoffers zijn vaker afkomstig uit het praktijkonderwijs of het VMBO (resp. 42% en 51%) dan uit HAVO of VWO (resp. 12% en 6%).

Bij bijna de helft van de meest recente voorvallen had het slachtoffer volgens de docenten enigszins (30%) of sterke (13%) emotionele schade door het voorval. Ook gedragsconsequenties (8%) en fysieke (5%) of materiële schade (2%) komen voor.

Daderschap en slachtofferschap loopt soms door elkaar
Opmerkelijk aan de antwoorden van docenten, is dat zij soms zeggen dat islamitische leerlingen (20%) of leerlingen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (beide 18%) als dader betrokken zijn bij een voorval van moslimdiscriminatie. Tegelijk is volgens docenten bijna een derde van de slachtoffers van moslimdiscriminatie autochtoon (27%). Ook christelijke (16%), joodse (6%) en hindoestaanse (2%) leerlingen worden gezien als slachtoffer van voorvallen over of tegen moslims. Op basis van de open antwoorden van docenten vermoeden wij dat het hierbij gaat om ruzies en scheldpartijen over en weer waarin algemene grievende opmerkingen over de islam en moslims worden gemaakt. Docenten bestempelen dus de leerlingen die *slachtoffe*r zijn van moslimdiscriminatie, tegelijkertijd als *dader* (‘aanstichter’) van de ruzie of scheldpartij en de *daders* als *slachtoffer*. Het lijkt erop dat een voorval van moslimdiscriminatie vaak onderdeel van een ‘gewone’ ruzie, discussie of scheldpartij is.

Daders en slachtoffers hebben meestal geen sociale problemen
Aan docenten is gevraagd te reageren op een aantal stellingen over persoons- of omgevingsfactoren die mogelijk invloed hebben op de voorvallen. Een overgrote meerderheid van de docenten vindt de stellingen over de achtergrond van de dader (67%) of het slachtoffer (66%) echter niet van toepassing. Zij zijn niet van mening dat daders of slachtoffers betrokken waren bij criminele activiteiten, veel spijbelden, problemen hadden thuis of niet goed mee kwamen met de klas. Geen enkele docent heeft aangegeven dat de daders of slachtoffers betrokken waren bij politiek- of religieus-extremistische bewegingen. Voorvallen vinden dus meestal plaats tussen leerlingen zonder evidente sociale problemen.

Leerlingen reageren wisselend op het voorval, docenten grijpen in
De helft van de docenten zegt dat de leerlingen gemengd reageerden. Zo kan het zijn dat een groot deel van de leerlingen niets zegt en een klein deel dan wel instemmend of afkeurend reageert. Tevens komt het voor dat sommige leerlingen afkeurend reageren, maar overstemd worden door de leerlingen die instemmen met het voorval. Ook ‘lacherig’ reageren wordt een aantal keer in de open antwoorden genoemd.

Voor docenten geldt dat ze bijna allemaal (94%) ingrijpen. Dit doen ze met name door de daders mondeling terecht te wijzen of in gesprek te gaan met de betrokkenen en de klas. Docenten lichten minder vaak derden in. Dit kan ook te maken hebben met de (ingeschatte) ernst van het voorval. Op een schaal van 1 tot 10, waarbij 1 voor zeer onschuldig en 10 voor zeer ernstig staat, geven docenten gemiddeld een 4,4 voor de ernst van het meest recente voorval. Meer dan de helft van de docenten (55%) vindt dat het meest recente voorval tegen moslims neutraal of onschuldig was en 32% van de docenten zag het voorval als (vrij) ernstig.

De meeste docenten die hebben ingegrepen, vinden dat hun reactie een positief effect had op het voorval. Op een schaal van -5 (zeer negatief) tot 5 (zeer positief), geven docenten gemiddeld een 2 op de sterkte van het effect. Een minderheid van de docenten (10%) is van mening dat hun school niet goed ingrijpt bij incidenten van moslimdiscriminatie.

Bijna de helft van de docenten (40%) geeft aan dat het voorval gevolgen had voor de les, maar geen negatieve. De voorvallen zijn vaak aanleiding tot een (goede) discussie. Voor een kwart van de voorvallen (26%) geldt dat het voorval (vrijwel) geen gevolgen had. Een enkele keer had het voorval een negatieve invloed op de huidige (6%) en volgende lessen (3%).

D. Ondersteuningsbehoefte

Helft docenten heeft een ondersteuningsbehoefte
Aan de docenten is gevraagd in welke mate ze op hun school waarde hechten de onderwerpen: islam, wereldreligies, goede omgangsvormen, het voorkomen van discriminatie, het voorkomen van moslimdiscriminatie, moslims in Nederland en vooroordelen, stereotypering en beeldvorming. Bijna alle docenten hechten waarde aan voorlichting of scholing over goede omgangsvormen, het voorkomen van discriminatie en vooroordelen, stereotypering en beeldvorming (resp. 94%, 92% en 91%). Ook wordt er door meer dan de helft van de docenten waarde gehecht aan voorlichting of scholing op hun school over meer specifieke thema's zoals 'moslims in Nederland' en 'islam' (resp. 55% en 59%).

Vervolgens is gevraagd in welke mate de docenten zelf over deze onderwerpen extra voorlichting willen ontvangen. Meer dan de helft van de docenten heeft behoefte aan voorlichting over vooroordelen, stereotypering en beeldvorming en het voorkomen van discriminatie (resp. 55% en 54%). Daarnaast heeft 45% van de docenten behoefte aan meer voorlichting over het voorkomen van moslimdiscriminatie, 40% aan informatie over moslims in Nederland en 39% over de religie islam.

Docenten hebben ook behoefte aan voorlichting voor hun leerlingen
Driekwart van de docenten heeft behoefte aan meer scholing en/of voorlichting voor hun leerlingen over vooroordelen, stereotypering en beeldvorming, goede omgangsvormen en het voorkomen van discriminatie (resp. 77%, 75% en 74%). Daarnaast ziet meer dan de helft van de docenten graag extra scholing of voorlichting voor hun leerlingen over islam en moslims in Nederland (resp. 60% en 59%). De meerderheid van de docenten geeft de voorkeur aan het uitnodigen van externen of het organiseren van excursies (beide 74%). Ongeveer de helft van de docenten heeft behoefte aan nieuw lesmateriaal of nieuwe lessen in het huidige curriculum (resp. 61% en 51%).

1 Inleiding

1.1 Aanleiding van het onderzoek

Het recent verschenen onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) naar de ervaring van discriminatie laat zien dat 1 op de 10 scholieren en studenten op enige wijze discriminatie ervaart. Bij moslims ligt het aantal hoger. Eén derde van de moslims die deelneemt aan het onderwijs, geeft aan in het afgelopen jaar ten minste één discriminatie-ervaring te hebben meegemaakt.[3] Het SCP-onderzoek is een van de weinige bronnen die laat zien hoe vaak discriminatie in het onderwijs voorkomt.

Een andere bron is het onderzoek naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs dat Panteia in 2013 in opdracht van de Anne Frank Stichting uitvoerde.[4] Uit dit onderzoek kwam naar voren dat docenten op het voortgezet onderwijs, naast antisemitisme, ook getuige zijn van voorvallen van moslimdiscriminatie. Dit was aanleiding voor de Anne Frank Stichting en FORUM, in samenwerking met de programmagroep Politicologie Universiteit van Amsterdam, het onderzoek te herhalen en de aard en omvang van moslimdiscriminatie binnen het voortgezet onderwijs in kaart te brengen.

1.2 Vraagstelling van het onderzoek

De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt:

"Wat is de omvang en aard van voorvallen van moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs en welke achtergrondkenmerken zijn van toepassing?"

Om de vraag te beantwoorden zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Hoe vaak hebben docenten in het afgelopen jaar te maken gehad met voorvallen van moslimdiscriminatie?
2. Wat was de aard van de voorvallen?
3. Wat was mogelijke aanleiding van de voorvallen?
4. Wat zijn de kenmerken van scholen waar voorvallen plaatsvonden?
5. Wie zijn bij de voorvallen betrokken?
6. Wat zijn, volgens docenten, de persoons- of omgevingsfactoren die invloed hebben op het ontstaan van de voorvallen?
7. Hoe reageren leerlingen en docenten op voorvallen?
8. Wat zijn de gevolgen van deze incidenten voor het slachtoffer en het onderwijs?
9. Hoe waarderen docenten het schoolbeleid ten aanzien van voorvallen van moslimdiscriminatie en op welke onderwerpen willen ze graag (extra) scholing ontvangen?

[3] I. Andriessen, H. Fernee en K. Wittebrood (SCP, 2014) Ervaren discriminatie in Nederland.
[4] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs.

1.3 Onderzoeksopzet

Survey onder docenten

Net als bij het onderzoek naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs, is er een enquête uitgezet onder docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken (in geval van praktijkonderwijs). Het betrof dit keer een internetenquête. Kenmerkend voor dit onderzoek is dat niet de leerlingen, maar de docenten zijn bevraagd op hun ervaring met discriminatie tussen leerlingen. Voordat de vragenlijsten werden verzonden, heeft er een telefonische werving plaatsgevonden onder middelbare scholen. De vestigingsdirecteuren (of contactpersonen met een vergelijkbare positie) die bereid waren deel te nemen aan het onderzoek, is een e-mail met een link naar de vragenlijst gestuurd en gevraagd deze door te sturen naar desbetreffende docenten.

Opzet vragenlijst

In dit onderzoek zijn docenten gevraagd naar hun ervaringen met moslimdiscriminatie. Het gaat daarbij om hun waarnemingen en niet zozeer over gebeurtenissen waarbij discriminatie (in juridische zin) ook is vastgesteld. Het is van belang de aard en omvang van discriminatie-ervaringen zo specifiek mogelijk te meten. In de vragenlijst is dan ook niet de definitie van discriminatie gegeven, maar zijn er concrete gebeurtenissen geschetst die discriminerend zijn en is er vervolgens gevraagd of de respondenten hier getuige van zijn geweest. Daarnaast was deelname anoniem, waardoor eventuele sociaal wenselijkheid werd voorkomen. In onderstaande tekstbox laten we een voorbeeld zien. De gehele vragenlijst is opgenomen in bijlage 1.

1. Hoe vaak bent u in het afgelopen jaar tijdens of na schooltijd getuige geweest van de volgende gebeurtenissen?

Leerlingen maken grievende opmerkingen over, of uiten zich op een fysieke wijze tegen:	Niet	Eén of enkele per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week
Moslims, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐
Joden, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐
Christenen, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐
Homoseksuelen, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐

Zoals bovenstaand voorbeeld ook laat zien, vroegen we niet alleen naar gebeurtenissen jegens moslims, maar ook naar mensen die daarmee geassocieerd worden. Reden is dat discriminatie van geloof en etniciteit door elkaar heen lopen en vaak ook niet los van elkaar gezien kunnen worden.[5]

[5] Zie bijvoorbeeld: P.R. Rodrigues, 'De meervoudigheid van moslimdiscriminatie', in: Anita Böcker et al. (red.), *Migratierecht en rechtssociologie*, Liber Amicorum Kees Groenendijk. Wolf Legal Publishers: Nijmegen 2008,.

Steekproef
De populatie van dit onderzoek bestond uit docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken (in geval van praktijkonderwijs) in het voortgezet onderwijs. Eerst vond er een telefonische werving plaats onder alle 1.359[6] vestigingen van middelbare scholen, totdat een netto respons van 450 vestigingen werd bereikt. Vervolgens is de vragenlijst door 489 docenten ingevuld.

In bijlage 2 is een meer uitgebreide onderzoeksverantwoording opgenomen.

1.4 Leeswijzer

- Het volgende hoofdstuk beschrijft de frequentie van grievende opmerkingen over of fysieke uitingen tegen moslims en andere vormen van discriminatie.
- In hoofdstuk 3 gaan we in op de voorvallen tegen moslims. Hier beschrijven we de aard en context van de voorvallen waar de docenten in het afgelopen jaar getuige van waren.
- In hoofdstuk 4 zoomen we in op het meest recente voorval tegen moslims. De docenten beschrijven de aard en context, wie erbij betrokkenen waren, hoe de docenten en de leerlingen reageerden op het voorval en welke gevolgen het voorval had op de les en de betrokkenen.
- In hoofdstuk 5 gaan we in op de ondersteuningsbehoeften van docenten ten aanzien van (extra) onderwijs en voorlichting over discriminatie in het algemeen en moslimdiscriminatie specifiek.
- Hoofdstuk 6 geeft de belangrijkste conclusies van het onderzoek.

[6] Er is gebruik gemaakt van de adresgegevens die DUO bijhoudt van alle vestigingen in het VO.

2 Frequentie van discriminatie

In dit hoofdstuk beschrijven we de frequentie van grievende opmerkingen over of fysieke uitingen tegen moslims en andere vormen van discriminatie. Tevens zetten we deze uitkomsten af tegen eerder onderzoek naar discriminatie op het voortgezet onderwijs en kijken we of er sprake is van een toe- of afname van het aantal incidenten.

***NOOT**: in de volgende hoofdstukken worden de bevindingen deels gepresenteerd in tabellen. De percentages lopen niet altijd op tot 100%. Voornaamste reden is dat respondenten bij veel vragen meerdere antwoorden konden geven. Een andere reden ligt in de afronding van individuele uitkomsten.*

2.1 Frequentie

Frequentie van voorvallen tegen moslims

In de enquête is aan docenten gevraagd hoe vaak zij het afgelopen jaar, tijdens of na schooltijd, getuige zijn geweest van grievende opmerkingen over of fysieke uitingen tegen moslims en mensen die daarmee geassocieerd worden. Bij grievende opmerkingen konden de docenten denken aan schelden, beledigen of bedreigen. Wat zowel mondeling, schriftelijk als digitaal geuit kan worden. Fysieke uitingen zijn het beschadigen van eigendommen tot lichamelijk geweld.

- 61% van de docenten (n=498) is het afgelopen jaar getuige geweest van grievende opmerkingen over of fysieke uitingen tegen moslims.
- Hiervan is 35% van de docenten één of enkele keren per jaar getuige geweest van dergelijk voorval. 17% was daar één of enkele keren per maand getuige van, 7% één of enkele keren per week en 1% (n=5) één of enkele keren per dag.

Frequentie in relatie tot andere vormen van discriminatie

De docenten is tevens gevraagd naar de frequentie van dit type voorvallen tegen joden, christenen en homoseksuelen.

tabel 1 Frequentie van grievende opmerkingen over, of fysieke uitingen tegen…(n=498)

	Niet	Eén of enkele keren per jaar of per maand	Eén of enkele keren per week of dagelijks	Totaal
Homoseksuelen, of mensen die daarmee geassocieerd worden	24%	62%	15%	77%
Moslims, of mensen die daarmee geassocieerd worden	40%	53%	8%	61%
Joden, of mensen die daarmee geassocieerd worden	64%	32%	4%	36%
Christenen, of mensen die daarmee geassocieerd worden	70%	28%	2%	30%

- In aflopende volgorde zijn docenten het afgelopen jaar één of meerdere keren getuige geweest van grievende opmerkingen over of fysieke uitingen tegen homoseksuelen (77%), moslims (61%) joden (36%) en christenen (30%).

2.2 Vergelijking met voorgaande metingen

In 2013 heeft Panteia in opdracht van de Anne Frank Stichting onderzoek uitgevoerd naar voorvallen van antisemitisme in het voortgezet onderwijs[7] en in 2004 heeft Research voor Beleid in opdracht van het ministerie van OCW onderzoek verricht naar agressie en geweld in het onderwijs[8]. In beide onderzoeken is gevraagd hoe vaak docenten getuige waren van grievende opmerkingen tegen joden, moslims en homoseksuelen. Omdat deze vraagstelling afwijkt van die in het huidige onderzoek, waar tevens naar fysieke uitingen werd gevraagd en ook het christendom mee is genomen, zijn de resultaten niet één op één met elkaar te vergelijken. Wel is in alle drie onderzoeken een overeenkomstige lijn te zien in de verschillende discriminatiegronden. Docenten zijn het vaakst getuige van grievende opmerkingen over homoseksualiteit. In 2004 was dat 75%, in 2013 85%. Daarna volgen grievende opmerkingen over de islam (2004: 70%, 2013: 74%). Grievende opmerkingen over Joden of het bagatelliseren van de Holocaust komen minder voor (2004: 50%, 2013: 35%).

2.3 Zien de docenten een toename of afname?

Aan de docenten die het afgelopen jaar getuige zijn geweest van verbale of fysieke uitingen tegen moslims (n=301) is gevraagd of deze voorvallen het afgelopen jaar meer, minder of even vaak zijn voorgekomen. Driekwart (76%) van de docenten ziet geen verschil met voorgaande jaren. 14% van de docenten ziet een afname en 10% ziet een toename in het aantal voorvallen. Aan deze docenten (n=74) is, middels een open vraag, naar een mogelijke reden gevraagd. 25 docenten konden geen reden benoemen. De overige docenten geven diverse redenen voor een toe- of afname. Hieronder schetsen we een kwalitatief beeld van de gegeven redenen.

Mogelijke redenen voor een toename

De berichtgeving over de daden van de terroristische organisatie IS, het conflict tussen Palestina en Israël en de oorlog in Syrië worden als mogelijke redenen genoemd voor een opleving aan anti-islamitische voorvallen in de klas. Daarbovenop zijn enkele docenten van mening dat de berichtgeving een eenzijdig beeld geeft en negatieve berichtgeving over moslims of islam oververtegenwoordigd is. Sommige leerlingen maken hierdoor, volgens de docenten, geen onderscheid tussen de ene en de andere moslim en houden alle moslims verantwoordelijk voor de problematiek in de rest van de wereld. Ook de uitlatingen van politicus Geert Wilders worden een aantal maal als aanleiding genoemd, waarbij specifiek de zogenaamde 'minder-minder-uitspraak' en algemeen het 'verharde politieke klimaat' genoemd worden. Sommige docenten zien de Zwarte Pieten-discussie als aanleiding tot generaliserend gedrag en 'wij/zij-denken'. Tot slot zijn er ook meer praktische redenen genoemd, zoals het feit dat de docent ging werken op een andere school.

Mogelijke redenen voor een afname

Als reden bij een afname van aantallen voorvallen tegen moslims is 'gewenning' vaak genoemd. Er is meer acceptatie van diverse culturen en verschillen tussen leerlingen worden volgens deze docenten steeds kleiner. Met name wanneer het om allochtonen vanaf de derde generatie gaat. De opleving van IS en media-aandacht voor oorlogen in het Midden-Oosten zorgen volgens deze docenten nog steeds voor onrust, maar de

[7] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs.
[8] Ron van Wonderen (Research voor Beleid, 2004) Agressie en Geweld in het onderwijs.

leerlingen trekken de lijn niet door naar hun klasgenoten. Zoals een docent aangaf: "Meestal vinden leerlingen wel iets over minderheden en bevolkingsgroepen, zoals Marokkanen, Turken, homo's en 'mongolen', maar zeggen ze tegen hun klasgenoten 'maar jij valt mee hoor'." Ook geven docenten aan dat ze op hun school of in de les nadrukkelijk aandacht geven aan discriminatie en taboeonderwerpen bespreekbaar maken en dat dit een reden is voor de afname van discriminerende voorvallen. Opmerkelijk is dat politicus Geert Wilders niet alleen als verklaring voor een mogelijke toename, maar ook bij de reden voor afname van het aantal incidenten enkele keren genoemd is. De docenten die naar hem verwijzen bij de reden van afname zijn van mening dat de uitlatingen van Geert Wilders minder extreem zijn geworden en minder in de media centraal staan, wat vervolgens volgens hen zorgt voor minder anti-islamitische voorvallen. Ook de praktische reden van verhuizing en de samenstelling van een klas worden genoemd als redenen van afname. Daarbij is opvallend dat sommige docenten van mening zijn dat een 'gemixte' klas of klas met grotere aantallen allochtonen tot een afname aan anti-islamitische voorvallen leidt ("Het wordt minder door gewenning en het grote aantal allochtonen") en dat andere docenten juist het tegenovergestelde beargumenteren ("Bij deze school ligt het percentage moslims heel laag.").

3 Aard en context van moslimdiscriminatie

De volgende hoofdstukken gaan specifiek over grievende opmerkingen over moslims of de islam en/of fysieke uitingen tegen (vermeende) moslims. Aan de docenten die in het afgelopen jaar getuige zijn geweest van voorvallen tegen moslims (n=301) zijn vragen gesteld over de aard en context.

3.1 Welke uitingsvormen zijn er?

Voorvallen van moslimdiscriminatie kunnen verschillende uitingsvormen hebben. Aan de docenten die in het afgelopen jaar getuige zijn geweest van anti-islamitische voorvallen, is gevraagd hoe vaak ze getuige zijn geweest van onderstaande uitingsvormen.

tabel 2 Uitingsvormen van voorvallen tegen moslims (n=301)

	Niet	Eén of enkele keren per jaar of per maand	Eén of enkele keren per week of dagelijks
Grievende opmerkingen maken over (aspecten van) het islamitische geloof	18%	75%	7%
Beledigen van mensen omdat zij moslim zijn of daarmee geassocieerd worden	34%	60%	5%
Uitschelden voor 'moslim' (ongeacht of er moslim(s) bij betrokken zijn)	59%	37%	4%
Bedreigen van mensen omdat ze moslims zijn of daarmee geassocieerd worden	89%	11%	1%
Bekladden, beschadigen of vernielen van de eigendommen van mensen omdat zij moslim zijn of daarmee geassocieerd worden	99%	1%	-
Lichamelijk geweld tegen mensen omdat zij moslim zijn of daarmee geassocieerd worden	95%	5%	-

- In het afgelopen jaar hebben docenten relatief veel voorvallen meegemaakt waarin grievende opmerkingen werden gemaakt over (aspecten van) het islamitische geloof (83%). 7% van de docenten maakt dit één of enkele keren per week (n=18) of dagelijks (n=3) mee.
- Ook het beledigen van mensen omdat ze moslims zijn of daarmee geassocieerd worden komt vaak voor. 60% is hier één of enkele keren per jaar getuige van. 5% één of enkele keren per week (n=12) of dagelijks (n=3).
- Een klein deel van de docenten was het afgelopen jaar ook getuige van fysieke uitingen tegen moslims, zoals lichamelijk geweld (n=14) of het bekladden, beschadigen en vernielen van eigendommen (n=4).

3.2 Tegen wie zijn de voorvallen gericht?

Aan de docenten is gevraagd tegen wie de voorvallen het afgelopen jaar gericht waren. Tegen één of meer leerlingen, henzelf of andere docenten? En hoe vaak komt het voor dat de voorvallen niet specifiek op iemand gericht zijn?

tabel 3 Tegen wie zijn de voorvallen gericht (n=301)

	Niet	Eén of enkele keren per jaar of per maand	Eén of enkele keren per week of dagelijks
Niet gericht op specifieke individuen	26%	67%	7%
Tegen één of meerdere leerlingen	46%	51%	3%
Tegen uzelf	97%	2%	1%
Tegen een andere docent	96%	5%	-

- Voorvallen zijn veelal niet specifiek op een individu gericht: 74% van de docenten is hier afgelopen jaar getuige van geweest.
- Meer dan de helft (54%) van de docenten heeft in het afgelopen jaar voorvallen meegemaakt die wél gericht waren tegen leerlingen.
- 5% van de docenten is getuige geweest van voorvallen tegen een andere docent. 3% van de docenten hebben voorvallen meegemaakt die gericht waren tegen zichzelf, waarbij 1% (n=2) deze voorvallen één of enkele keren per week meemaakt.

3.3 Waarop hadden de voorvallen betrekking?

De grievende opmerkingen of de fysieke uitingen kunnen betrekking hebben op verschillende onderwerpen die aan moslims en het islamitische geloof worden gerelateerd. De docenten is gevraagd waarop de voorvallen in het afgelopen jaar betrekking hadden.

tabel 4 Waarop hadden de voorvallen betrekking (n=301)

	Niet	Eén of enkele keren per jaar of per maand	Eén of enkele keren per week of dagelijks
Overlast of crimineel gedrag van (jonge) moslims in Nederland	22%	72%	6%
Cultuur, opvoeding, integratie etc. van moslims in Nederland	30%	66%	3%
Uiterlijke kenmerken (bv. het dragen van een hoofddoek, djellaba of baard)	38%	60%	3%
Terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland	43%	51%	6%
De situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël-Palestina conflict)	61%	36%	3%
Praktijk van het islamitische geloof (bv. 5x bidden, de Ramadan, het Offerfeest etc.)	66%	33%	1%
Theologische discussies en de diverse stromingen binnen islam (bv. over opvolging van de profeet Mohammed, sjiisme en soennisme, etc.)	85%	14%	1%

- De voorvallen gingen het afgelopen jaar vaak over beelden van overlast of crimineel gedrag van (jonge) moslims. 72% van de docenten was hier één of enkele keren per jaar of maand getuige van en 6% één of enkele keren per week of dagelijks.

- Ook zijn docenten relatief vaak getuige van voorvallen gericht op de cultuur, opvoeding en integratie (69%), uiterlijke kenmerken (63%) of terrorisme (57%).
- Een kleiner deel van de docenten zijn getuige van voorvallen die betrekking hebben op de situatie in het Midden-Oosten (39%) en de praktijk van het islamitische geloof (34%).
- 15% van de docenten die het afgelopen jaar getuige waren van voorvallen over of tegen moslims, waren getuige van theologische discussies.

3.4 Wat zijn mogelijke aanleidingen?

Aan de docenten is ook gevraagd wat zij, al terugkijkende, als mogelijke aanleidingen zien van de voorvallen tegen moslims in het van afgelopen jaar.

tabel 5 Wat zijn mogelijke aanleidingen (n=301)

	Niet	Eén of enkele keren per jaar of per maand	Eén of enkele keren per week of dagelijks
(Media)aandacht voor overlast of crimineel gedrag van (vermeende) moslims	20%	73%	7%
(Media)aandacht voor recente uitlatingen van politici of andere bekende Nederlanders	25%	66%	9%
(Media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland	29%	63%	8%
(Media)aandacht voor discussies rondom cultuur, levensstijl, opvoeding, integratie etc. van (vermeende) moslims	36%	59%	5%
(Media)aandacht voor de situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël-Palestina conflict)	53%	44%	3%
Het bespreken van de godsdienst islam in de klas	54%	45%	1%
Er was geen specifieke aanleiding of de aanleiding was niet duidelijk	61%	38%	1%
Pesterijen of spanningen tussen (groepen) leerlingen onderling of tussen leerlingen en docenten op school	71%	27%	2%
(Media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam (bv. sjiisme en soennisme)	77%	21%	2%

- De (media)aandacht voor overlast of crimineel gedraag van (vermeende) moslims zien docenten het vaakst (80%) als aanleiding van de voorvallen tegen moslims. Ook (media)aandacht voor recente uitlatingen van politici of andere bekende Nederlanders (75%) en (media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties (71%) worden vaak als aanleiding gezien.
- (Media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam (22%) en pesterijen of spanningen tussen (groepen) leerlingen (29%) worden door docenten beduidend minder vaak als aanleiding bestempeld.
- Tabel 4 en 5 laten zien dat (media)aandacht voor nationale gebeurtenissen vaker onderwerp of aanleiding is van het voorval, dan (media)aandacht voor internationale gebeurtenissen.

3.5 Achtergrondkenmerken van scholen

Tot slot kijken we naar de achtergrondkenmerken van de scholen. Het aantal waarnemingen per type denominatie en provincie is te klein om hierover betrouwbare uitspraken te doen. De achtergrondkenmerken schooltype en stedelijkheid geven wel betrouwbare bevindingen.

tabel 6 Frequentie voorvallen tegen moslims, naar schooltype (n=498)

	Praktijkonderwijs (n=115)	VMBO kbl (n=171)	VMBO tl (n=232)	HAVO (n=229)	VWO (n=242)
Niet	22%	30%	37%	45%	49%
Wel	78%	70%	63%	55%	51%

- **Schooltype:** Hoe hoger het niveau van onderwijs, hoe minder vaak docenten getuige zijn van dergelijke voorvallen: 78% van de docenten die lesgeven in het praktijkonderwijs is het afgelopen jaar minstens één keer getuige geweest van voorvallen gericht tegen of over moslims of islam en 51% van de docenten in het VWO.
- **Vergelijking antisemitisme:** Deze uitkomst is vergelijkbaar met het onderzoek naar antisemitisme op het voorgezet onderwijs. Grievende opmerkingen over Joden of bagatelliseren van de Holocaust kwamen op elk type onderwijs voor, maar vaker op het VMBO en in het praktijkonderwijs.[9]

tabel 7 Frequentie voorvallen tegen moslims, naar stedelijkheid[10] (n=478)

	Zeer sterk stedelijk (n=116)	Zeer stedelijk (n=158)	Matig stedelijk (n=96)	Weinig stedelijk (n=85)	Niet stedelijk (n=23)
Niet	55%	39%	31%	27%	43%
Wel	45%	61%	69%	73%	57%

- **Stedelijkheid:** Docenten die les geven op scholen in een weinig stedelijk gebied zijn vaker (73%) getuige van voorvallen dan docenten in een zeer sterk stedelijk gebied (45%). Er lijkt een stijgende lijn te zijn: hoe minder verstedelijking, hoe meer docenten in het afgelopen jaar voorvallen tegen moslims hebben meegemaakt. De scholen die zich in niet stedelijk gebied bevinden, vallen echter buiten deze lijn. Zij hebben ongeveer evenveel te maken met voorvallen tegen moslims als scholen in zeer stedelijk gebied.

[9] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 15.
[10] De stedelijkheid is gelieerd aan de gemeente waar de schoolvestiging staat en gedefinieerd naar de CBS-indeling van stedelijkheid. Zeer sterk stedelijk: >= 2.500 adressen per km²; sterk stedelijk: 1.500 - 2.500 adressen per km²; matig stedelijk: 1.000 – 1.500 adressen per km²; weinig stedelijk: 500 – 1.000 adressen per km² en niet stedelijk: < 500 adressen per km².

4 Het meest recente voorval van moslimdiscriminatie

In het voorgaande hoofdstuk is de aard en context van voorvallen tegen moslims in het afgelopen jaar uiteengezet. In dit hoofdstuk gaan we dieper in op het meest recente voorval. We bespreken de aard en context van het meest recente voorval, de reacties op het voorval en, tot slot, de uitwerking van het voorval op de slachtoffers en de gegeven les.

4.1 Omschrijving van het meest recente voorval

Aan de docenten is allereerst gevraagd een omschrijving te geven van het meest recente voorval. Het betrof een open vraag. Hieronder geven we een kwalitatief beeld van de antwoorden.

Niet specifiek gericht op personen
In lijn met de gepresenteerde antwoorden in tabel 3, betrof een meerderheid van de beschrijvingen van het meest recente voorval, een voorval dat niet specifiek gericht was op personen. Bij deze voorvallen kunnen opmerkingen uit het niets komen of een in de les besproken onderwerp als aanleiding hebben. De onderwerpen die door docenten genoemd worden zijn bijvoorbeeld: religie (algemeen), islam, multiculturele samenleving, criminaliteit, komst van een asielzoekerscentrum in de buurt, uitspraken van Geert Wilders, beelden uit de media over IS en de oorlog in Syrië. Ook de Zwarte Pieten-discussie wordt als aanleiding genoemd, waarbij docenten opmerken dat hoewel deze discussie geen islamitische basis heeft, leerlingen de discussie aangrijpen om 'iedereen die anders denkt' te veroordelen. Veel docenten geven aan dat leerlingen termen als 'allochtoon', 'moslim', 'Marokkaan', 'terrorist', et cetera op één hoop gooien en daarbij generaliserende opmerkingen maken. Opmerkingen als "alle moslims zijn hetzelfde, maar jij niet hoor. Jou kennen we" komen volgens deze docenten in dit verband vaak voor. Ook melden docenten dat leerlingen vaak uit onwetendheid een opmerking kunnen maken, die niet beledigend bedoeld is, maar wel beledigend opgevat kan worden.

Wel gericht op specifieke personen
Docenten beschrijven ook voorvallen die wél gericht zijn op een specifiek persoon, veelal medeleerlingen (zie tabel 3). Vaak is er sprake van pestgedrag en is religie niet de aanleiding van het pesten, maar worden er wel opmerkingen gemaakt over het islamitische geloof van de leerling. Ook geven docenten in de open antwoorden aan dat de grens tussen 'grappige' en 'discriminerende' opmerkingen soms erg dun is. Zo geven docenten voorbeelden van leerlingen die elkaar 'voor de grap' over en weer uitschelden, waarbij het voorkomt dat de leerling die uitgescholden wordt soms meelacht.

Bij de voorvallen gericht op personen, betreffen het veelal niet-moslims die zich richten op moslims. Voorvallen tussen leerlingen van verschillende islamitische stromingen worden minder vaak genoemd. Twee docenten beschrijven een soortgelijk voorval, waarbij het al dan niet dragen van een hoofddoek of 'de jihad' in Irak en Syrië het discussieonderwerp was.

Een enkele keer is het niet een leerling, maar een docent waar het meest recente voorval tegen gericht was.

4.2 Welke uitingsvorm had het meest recente voorval?

Vervolgens is aan de docenten gevraagd welke uitingsvorm het meest recente voorval had.

tabel 8 Uitingsvorm meest recente voorval (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	%
Beledigen	79%
Schelden	49%
Bedreigen	5%
Fysiek geweld tegen persoon	2%
Geweld tegen goederen (beschadigen/vernielen van eigendommen)	0,5%

- Beledigen (79%) en schelden (49%) zijn veruit de meest voorkomende uitingsvorm van het recente voorval tegen of over moslims.
- Bij 2% (n=5) van de meest recente voorvallen betrof het fysiek geweld tegen personen. Geweld tegen goederen kwam één maal voor.
- Tevens is de vraag gesteld of de voorvallen waarbij werd gescholden, beledigd of bedreigd mondeling of digitaal (via social media, e-mail of tekstbericht op de telefoon) geuit werden. In bijna alle gevallen (95%) betrof het een mondelinge uitingsvorm.

Ook is aan de docenten gevraagd waar het voorval zich afspeelde.

tabel 9 Waar speelde het voorval zich af (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	%
In het klaslokaal	67%
Buiten het klaslokaal maar binnen het schoolgebouw	35%
Op het schoolplein of binnen de directe omgeving van de school	30%
Digitale omgeving	8%
Tijdens een schoolreis of excursie	4%
Anders, namelijk…	*6%*

- Het meest recente voorval speelde zich voornamelijk in het klaslokaal af (67%).
- De docenten die ‘anders, namelijk…’ invulden noemen ‘de wandelgangen’ of ‘in de vrije tijd van leerlingen’.

4.3 Waarop had het meest recente voorval betrekking?

Om de aard van de voorvallen in beeld te krijgen, is de docenten gevraagd waarop het meest recente voorval, volgens de docenten, betrekking had.

tabel 10 Waarop had het meest recente voorval betrekking (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	%
Overlast of crimineel gedrag van (jonge) moslims in Nederland	56%
Cultuur, opvoeding, integratie etc. van moslims in Nederland	42%
Terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland	36%
Uiterlijke kenmerken (bv. het dragen van een hoofddoek, djellaba of baard)	33%
Praktijk van het islamitische geloof (bv. 5x bidden, de Ramadan, het Offerfeest etc.)	19%
De situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël-Palestina conflict)	10%
Theologische discussies en de diverse stromingen binnen islam (bv. over opvolging van de profeet Mohammed, sjiisme en soennisme, etc.)	1%
Anders, namelijk…	*11%*

- In lijn met de aard van de voorvallen waarvan de docenten in het afgelopen jaar getuige zijn geweest (tabel 4), had het meest recente voorval relatief vaak betrekking op overlast of crimineel gedrag van (jonge) moslims (56%) en cultuur, opvoeding en integratie van moslims in Nederland (42%).
- Een derde van de voorvallen heeft betrekking op associaties met terrorisme (36%) of uiterlijke kenmerken (33%).
- Voorvallen die betrekking hebben op het islamitische geloof (19%), de situatie in het Midden-Oosten (10%) of theologische discussies (1%) komen ook voor.
- De docenten die 'anders, namelijk…' (11%) hebben aangekruist, geven in de open antwoorden aan dat woorden als 'moslim', 'Turk' of 'Marokkaan' gebruikt worden als scheldwoord en niet zozeer ergens betrekking op hebben. In de open antwoorden wordt door sommige docenten ook genoemd dat de meest recente voorvallen met name betrekking hadden op de huidskleur of etnische achtergrond van de leerling, en niet specifiek de religie.

4.4 Wat was de mogelijke aanleiding van het meest recente voorval?

Voorvallen gericht tegen of over moslims kunnen verschillende aanleidingen hebben. De docenten is gevraagd naar de mogelijke aanleiding van het meest recente voorval.

tabel 11 Wat was de mogelijke aanleiding van het meest recente voorval (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

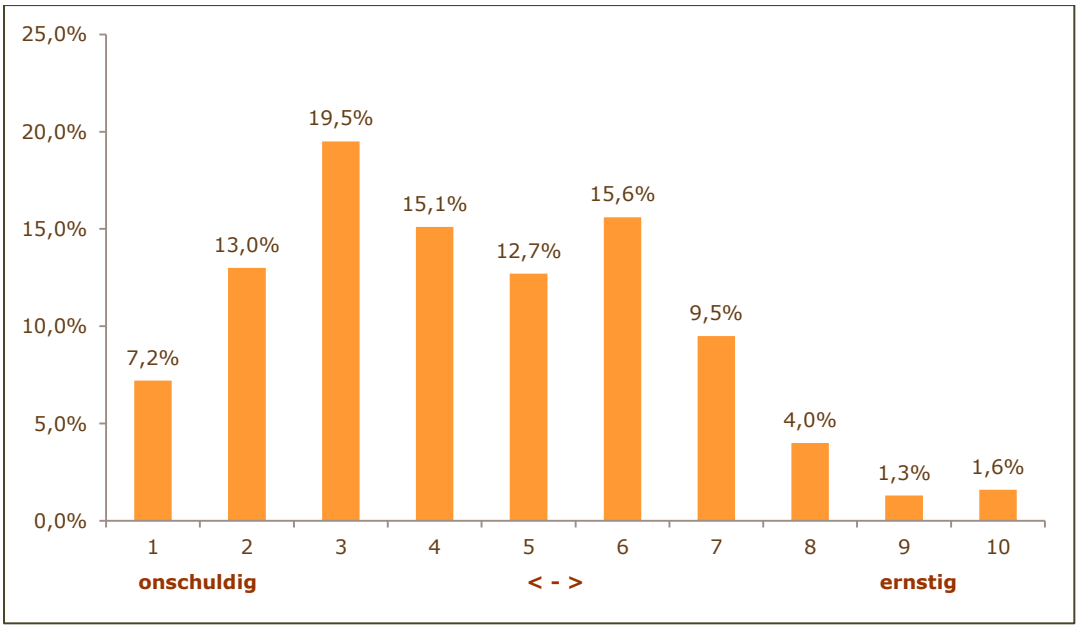
	%
(Media)aandacht voor overlast of crimineel gedrag van (vermeende) moslims	39%
(Media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland	34%
(Media)aandacht voor recente uitlatingen van politici of andere bekende Nederlanders	27%
(Media)aandacht voor discussies rondom cultuur, levensstijl, opvoeding, integratie etc. van (vermeende) moslims	25%
Er was geen specifieke aanleiding of de aanleiding was niet duidelijk	18%
(Media)aandacht voor de situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël-Palestina conflict)	17%
Het bespreken van de godsdienst islam in de klas	15%
Pesterijen of spanningen tussen (groepen) leerlingen onderling of tussen leerlingen en docenten op school	12%
(Media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam (bv. sjiisme en soennisme)	5%
Anders, namelijk…	*10%*

- (Media)aandacht voor overlast of crimineel gedrag van (vermeende) moslims (39%) en (media)aandacht voor terrorisme (34%) worden het vaakst genoemd door docenten als mogelijke aanleiding van het meest recente voorval.
- (Media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam (5%) is de minst genoemde aanleiding.
- De docenten die 'anders, namelijk…' kozen, bespraken andere onderwerpen in de klas. Genoemde onderwerpen zijn: politieke partijen, achterstandswijken, religie (algemeen), debat over grondrechten, vrijheid van meningsuiting, seks voor het huwelijk, islamitische feestdagen, multiculturele samenleving, migratie, opening asielzoekerscentrum, rechtszaak van Wilders en de Zwarte Pieten-discussie.
- Ook de antwoorden met betrekking tot het meest recente voorval laten zien dat (media)aandacht voor internationale gebeurtenissen minder vaak onderwerp (tabel 10) of aanleiding (tabel 11) is van het voorval, dan (media)aandacht voor nationale gebeurtenissen.
- Dit is enigszins te vergelijken met de uitkomsten van het onderzoek naar antisemitisme, waarbij de docenten vaker invloeden vanuit de nabije omgeving als reden van het voorval opgaven, dan internationale gebeurtenissen. Gebeurtenissen rondom voetbal in Nederland scoorde het hoogst (64%), gevolgd door gebeurtenissen binnen de les (44%). 34% van de voorvallen van antisemitisme was volgens de docenten destijds veroorzaakt door gebeurtenissen in het Midden-Oosten en 27% door overige internationale gebeurtenissen.[11]

4.5 Wat was de ernst van het voorval?

De docenten is gevraagd de ernst van het voorval te beoordelen op een schaal van 1 tot 10, waarbij 1 voor een onschuldig voorval en 10 voor een zeer ernstig voorval staat.

figuur 2 Wat was de ernst van het voorval? (n=301)

- Een achtste van de docenten (12,7%) geeft een 5 voor het voorval en vindt het voorval daarmee niet onschuldig, maar ook niet ernstig.

[11] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 25.

- In totaal geeft 55% van de docenten de ernst van het meest recente voorval een 1 tot 4 en 32% van de docenten een 6 tot 10.
- Docenten geven gemiddeld een 4,4 voor de ernst van het voorval.
- In het onderzoek naar antisemitisme, gaven de docenten gemiddeld een 4,1 voor de ernst van het meest recente voorval.[12]

4.6 Wat zijn de achtergrondkenmerken van de betrokkenen?

Aan de docenten zijn enkele vragen gesteld over diegenen die het meest recente voorval hebben verricht en hebben ondergaan.

Daders

- Bij 59% van de voorvallen waren er meerdere daders betrokken. Bij 41% van de voorvallen betrof het één dader.
- Daders zijn veelal leerlingen (93%). Andere daders zijn docenten (3%) en andere medewerkers op school (2%).
- Daders zijn vaker mannen (57%) dan vrouwen (8%), maar een combinatie van mannen en vrouwen komt ook regelmatig voor (36%).
- De daders zitten vooral in de tweede (36%), derde (46%) of vierde klas (36%).
- Onderstaande tabel laat zien dat daders het vaakst (58%) afkomstig zijn uit het VMBO. Wanneer het percentage daders vergeleken wordt met het percentage in de populatie, zijn de daders relatief vaak afkomstig uit het VMBO en praktijkonderwijs.

tabel 12 Van welke schooltype kwam/kwamen de dader(s)? (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	% daders in respons	% leerlingen in populatie[13]	% verschil
Praktijkonderwijs	26%	12%	+ 14%
VMBO	58%	47%	+ 11%
HAVO	21%	21%	-
VWO	13%	19%	- 6%
Onbekend	*5%*		

Er is tevens gevraagd naar de etnische en religieuze achtergrond van degene die het voorval verricht hebben.

tabel 13 Wat was de etnische achtergrond van de dader(s) (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	% daders in respons	% leerlingen in populatie[14]	% verschil
Autochtoon	84%	78%	+ 6%
Turks	18%	3%	+15%
Marokkaans	18%	3%	+15%
Antilliaans	6%	1%	+5%
Surinaams	5%	2%	+3%
Overig	5%	11%	-6%
Onbekend	*5%*		

- De leerlingen van autochtone afkomst zijn oververtegenwoordigd (84%) in de dadercategorie.
- Ten opzichte van het onderzoek naar antisemitisme, waar 65% van de daders autochtoon was, is dit aandeel hoger.[15]

[12] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 23.
[13] Gebaseerd op gegevens uit 2013.
[14] Idem.

- Opvallend is dat, ten opzichte van de leerlingen in de totale populatie, leerlingen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond oververtegenwoordigd zijn bij de voorvallen van moslimdiscriminatie en dat dit aandeel ook hoger is dan bij de voorvallen van antisemitisme een jaar eerder (Marokkaans: 10%, Turks: 8%).[16] Op basis van de open antwoorden van docenten vermoeden wij dat het hierbij gaat om ruzies en scheldpartijen over en weer waarin grievende opmerkingen over de islam en moslims in het algemeen worden gemaakt. Hier speelt waarschijnlijk mee dat docenten de leerlingen die slachtoffer zijn van moslimdiscriminatie, tegelijkertijd bestempelen als dader van de ruzie of scheldpartij. Een voorval van moslimdiscriminatie is vermoedelijk dus vaak onderdeel van een 'gewone' ruzie, discussie of scheldpartij.

tabel 14 Wat was de religieuze achtergrond van de dader(s) (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	% daders in respons[17]
Geen religieuze achtergrond	42%
Onbekend	32%
Christelijk	27%
Islamitisch	20%
Joods	1%
Hindoeïstisch	1%
Boeddhistisch	0,5%

- Bijna de helft van de daders (42%) had geen religieuze achtergrond en voor een derde van de daders (32%) is de religieuze achtergrond niet bekend.
- Bijna een derde van de daders is christelijk (27%) en een heel klein percentage is joods, hindoestaans of boeddhistisch. Er is geen data beschikbaar over de religieuze achtergrond van de totale leerlingenpopulatie. Daarom kunnen cijfers over onder- of oververtegenwoordiging niet worden gegeven.
- Opvallend is dat 20% van de daders van de meest recente voorvallen islamitisch is. Hierbij kunnen dezelfde verklaringen gegeven worden als hiervoor: het betreffen voorvallen waarbij op een gegeven moment de woorden als 'moslim' en 'Marokkaan' als scheldwoord worden gebruikt als onderdeel van een ingewikkelde dynamiek.

Tot slot is de docenten gevraagd of ze zich konden vinden onderstaande uitspraken.

tabel 15 Welke uitspraken zijn van toepassing op de dader(s) (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	%
'De dader(s) kwam(en) niet goed mee in de klas'	8%
'De dader(s) had(den) problemen thuis'	8%
'De dader(s) was/waren betrokken bij criminele activiteiten'	5%
'De dader(s) spijbelde(n) veel'	3%
'De dader(s) was/waren betrokken bij een politiek-extremistische beweging'	-
'De dader(s) was/waren betrokken bij een religieus-extremistische beweging'	-
Geen van bovenstaande	*67%*

- Een overgrote meerderheid van de docenten (67%) kan zich in geen van bovenstaande uitspraken vinden over de achtergrond van de dader. Zij zijn niet

[15] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 31.
[16] Ibidem.
[17] De religieuze achtergrond van leerlingen wordt niet geregistreerd. Om die reden is het niet mogelijk het percentage daders in de respons af te zetten tegen het percentage leerlingen in de gehele populatie.

van mening dat de daders van het meest recente voorval betrokken waren bij criminele activiteiten, veel spijbelden, problemen hadden thuis of niet goed mee kwamen in de klas.

- Geen enkele docent heeft aangegeven dat de daders betrokken waren bij politiek- of religieus-extremistische bewegingen.
- Volgens docenten kwam 8% van de daders niet goed mee in de klas en had 8% problemen thuis.
- Ook in het onderzoek naar antisemitisme, waar dezelfde uitspraken aan de docenten zijn voorgelegd over de meest recente antisemitische voorvallen, waren er geen daders betrokken bij politiek- of religieus- extremistische bewegingen en kon een meerderheid (59%) zich niet vinden in de uitspraken.

Slachtoffers

Dezelfde achtergrondkenmerken zijn uitgevraagd bij degene die de daad hebben ondergaan.

- De docenten is gevraagd tegen wie het meest recente voorval was gericht. 60% van de voorvallen was niet gericht tegen een specifiek individu. 39% was gericht tegen één of meerdere leerlingen, 1% tegen de docent zelf en 1% tegen een andere docent dan de respondent zelf.
- Bij de voorvallen die wél gericht waren tegen individuen, was vaker sprake van één slachtoffer (64%) dan van meerdere slachtoffers (36%).
- Slachtoffers zijn vaker mannen (49%) dan vrouwen (20%). In 30% van de laatste voorvallen waren zowel mannen als vrouwen het slachtoffer.
- Slachtoffers zitten vaker in de tweede (40%) of derde klas (37%).
- Onderstaande tabel laat zien dat slachtoffers zich met name op de lagere niveaus van onderwijs bevinden. Wanneer het percentage slachtoffers vergeleken wordt met het percentage in de populatie, zijn de slachtoffers relatief vaak afkomstig uit het praktijkonderwijs.

tabel 16 Van welke schooltype kwam/kwamen de slachtoffer(s)? (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	% slachtoffers in respons	% leerlingen in populatie[18]	% verschil
Praktijkonderwijs	42%	12%	+ 30%
VMBO	51%	47%	+ 3%
HAVO	12%	21%	-9%
VWO	6%	19%	-13%
Onbekend	*2%*		

Er is tevens gevraagd naar de etnische en religieuze achtergrond van degene die het voorval hebben ondergaan.

[18] Gebaseerd op gegevens uit 2013.

tabel 17 Wat was de etnische achtergrond van de slachtoffer(s) (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	% slachtoffers in respons	% leerlingen in populatie[19]	% verschil
Marokkaans	53%	3%	+50%
Turks	45%	3%	+42%
Autochtoon	27%	78%	-51%
Antilliaans	8%	1%	-7%
Surinaams	7%	2%	-5%
Overig	*13%*	*11%*	*-2%*
Onbekend	*9%*		

- In de meerderheid van de voorvallen waren de slachtoffers van Marokkaanse (53%) of Turkse (45%) afkomst. Gezien het aandeel Turks- en Marokkaans-Nederlandse leerlingen in de populatie, is er sprake van een oververtegenwoordiging van deze twee etnische groepen.
- Bijna een derde van de slachtoffers (27%) is autochtoon Nederlands. Het kan hier wederom gaan om voorvallen van moslimdiscriminatie die onderdeel waren van een 'gewone' ruzie, discussie of scheldpartij tussen niet-moslims en moslims, waarbij beiden door de docent zowel als dader als slachtoffer werden gezien.

tabel 18 Wat was de religieuze achtergrond van de slachtoffer(s) (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	% slachtoffers in respons[20]
Islamitisch	69%
Onbekend	18%
Christelijk	16%
Geen religieuze achtergrond	14%
Joods	6%
Hindoeïstisch	2%
Boeddhistisch	-

- De meerderheid van de slachtoffers (69%) heeft een islamitische achtergrond en van 18% van de slachtoffers was er geen religie bekend.
- Opvallend is dat er ook christelijke (16%), joodse (6%) en hindoeïstische (2%) leerlingen als slachtoffer worden gezien van voorvallen over of tegen moslims. Ook hier is het mogelijk dat het om discussies tussen meerdere leerlingen gaat of dat bijvoorbeeld het woord 'moslim' als scheldwoord gebruikt werd.

Tot slot is de docenten dit keer ook gevraagd of docenten zich konden vinden in onderstaande uitspraken over de slachtoffers.

tabel 19 Welke uitspraken zijn van toepassing op de slachtoffer(s) (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	%
'De slachtoffer(s) kwam(en) niet goed mee in de klas'	14%
'De slachtoffer(s) had(den) problemen thuis'	9%
'De slachtoffer(s) was/waren betrokken bij criminele activiteiten'	4%
'De slachtoffer(s) spijbelde(n) veel'	1%
'De slachtoffer(s) was/waren betrokken bij een politiek-extremistische beweging'	-
'De slachtoffer(s) was/waren betrokken bij een religieus-extremistische beweging'	-
Geen van bovenstaande	*66%*

[19] Gebaseerd op gegevens uit 2013.
[20] De religieuze achtergrond van leerlingen wordt niet geregistreerd. Om die reden is het niet mogelijk het percentage daders in de respons af te zetten tegen het percentage leerlingen in de gehele populatie.

- Ook hier kan de meerderheid van de docenten (66%) zich niet vinden in bovenstaande uitspraken.
- Volgens docenten kwam 14% van de slachtoffers niet goed mee in de klas en had 9% problemen thuis.
- Geen enkele docent heeft aangegeven dat de slachtoffers betrokken waren bij politiek- of religieus-extremistische bewegingen.

4.7 Hoe reageerden leerlingen op het incident?

De docenten is gevraagd hoe de leerlingen op het voorval reageerden.

tabel 20 Hoe reageerden de leerlingen op het voorval (n=301)

	%
Zeer gemengd	52%
Niet	18%
Afkeurend	13%
Instemmend	6%
Niet van toepassing, er waren geen andere getuigen	3%
Anders, namelijk…	*9%*

- De helft van de docenten (52%) geeft aan dat de leerlingen zeer gemengd reageerden: van afkeurend tot instemmend. In ongeveer een vijfde van de voorvallen is er niet gereageerd in en iets meer dan tien procent van de voorvallen is afkeurend gereageerd.
- De docenten die 'anders, namelijk…' antwoordden, geven aan dat het voorval aanleiding was voor een klassengesprek. Waarbij sommige docenten het klassengesprek als een 'prettig gesprek' en andere docenten het als een 'pittige discussie' beschrijven. Ook zijn er docenten die aangeven dat de klas gemengd reageerde, waarbij een groot deel niets zegt en een klein deel dan wel instemmend of afkeurend reageert. Tevens komt het voor dat sommige leerlingen afkeurend reageren, maar overstemd worden door de leerlingen die instemmen met het voorval. Ook 'lacherig' reageren wordt een aantal keer genoemd. Eén docent, tot slot, geeft aan dat leerlingen fysiek ingrepen door de jongens die het betrof uit elkaar te halen.

4.8 Hoe reageerden docenten op het incident?

Vervolgens is de vraag gesteld hoe de docenten zelf reageerden op het meest recente voorval.

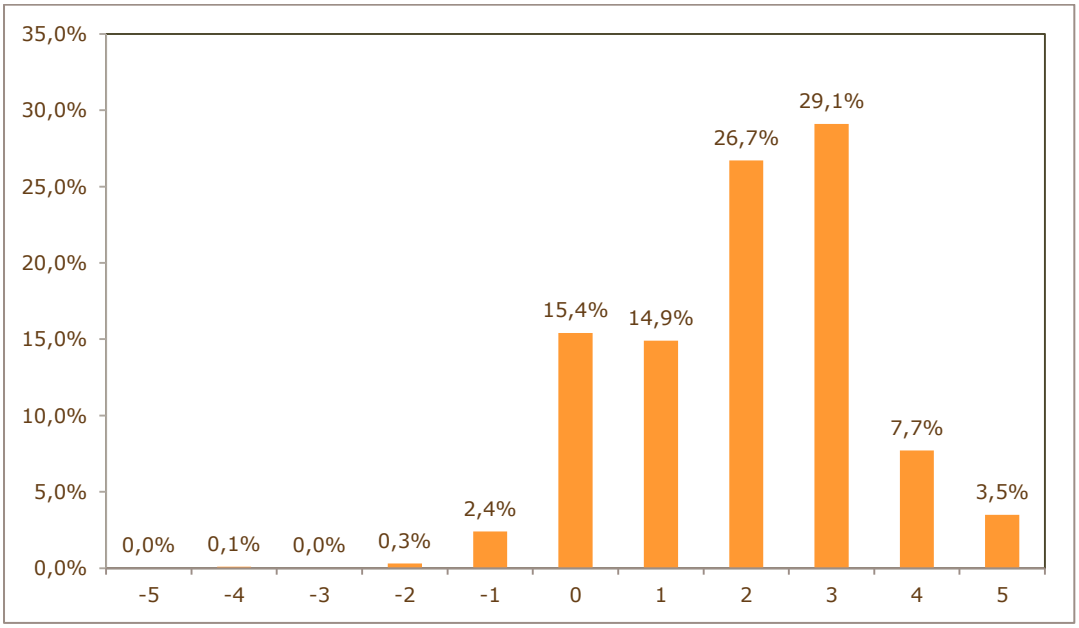
tabel 21 Welke van onderstaande manieren om in te grijpen komen overeen met uw reactie? (n=301, meerdere antwoorden mogelijk)

	%
De dader(s) mondeling terechtwijzen	63%
(Achteraf) in gesprek gaan met de betrokkene(n)	47%
(Achteraf) in gesprek gaan met de hele klas (klassengesprek)	45%
Inlichten van de schoolleiding	16%
Inlichten van de ouders van de dader(s)	16%
Inlichten van de ouders van de slachtoffer(s)	11%
De dader(s) de klas uitsturen	8%
Inlichten externe organisaties (bv. politie, onderwijsinspectie, antidiscriminatiebureaus, etc.)	1%
Geen van bovenstaande, ik heb niet ingegrepen	*4%*

- 94% van de docenten greep in bij het meest recente voorval.
- Dit percentage is te vergelijken met het aandeel docenten dat in het onderzoek naar antisemitisme aangaf in te grijpen op het meest recente voorval van antisemitisme (96%).[21]
- Docenten grijpen vaak in door de dader(s) mondeling terecht te wijzen (63%), in gesprek te gaan met betrokkenen (47%) en/of in gesprek te gaan met de gehele klas (45%). In de gevraagde toelichting geven sommige docenten aan dat ze zelf hun mening geven en proberen een nuancering in het gesprek aan te geven. Andere docenten laten de leerlingen zelf spreken. Bijvoorbeeld door de daders te vragen naar een toelichting of hun medeleerlingen vragen om hun reactie.
- Inlichten van externen, zoals de schoolleiding (16%), organisaties (1%) of de ouders van de daders (16%) of slachtoffers (11%) komt minder vaak voor. In de gevraagde toelichting wordt duidelijk dat dit te maken heeft met de (ingeschatte) ernst van het voorval. Ook geven docenten aan pas externen in te schakelen wanneer het mondeling ingrijpen niet het gewenste resultaat geeft. Bijvoorbeeld doordat de discussie juist escaleert.

Vervolgens is gevraagd welk effect het ingrijpen van de docent op het voorval had. Docenten is gevraagd het effect uit te drukken op een 10-puntsschaal, waarbij -5 staat voor een zeer negatief effect en +5 een zeer positief effect.

figuur 3 Wat was het effect van uw reactie op het voorval? (n=301)

- Bijna alle docenten (82%) geven aan dat hun reactie effect had op het voorval. Op de schaal van -5 tot 5 geven docenten gemiddeld een 2 voor het effect van hun ingrijpen.
- Docenten is gevraagd een toelichting te geven op hun ingrijpen. Zo leggen docenten uit dat de leerlingen na een klassengesprek veelal een genuanceerder beeld krijgen van hun (gegeven) mening. Wel vragen enkele docenten zich hardop af hoe lang dit genuanceerde beeld blijft hangen. Negatieve beeldvorming vanuit de media, onvoldoende 'goede voorbeelden' uit de omgeving en een ongenuanceerde mening van vrienden, ouders of anderen kunnen de beeldvorming

[21] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 35.

volgens deze docenten weer negatief beïnvloeden. Zo geeft een docent aan: "Wat je op school probeert op te bouwen, wordt door sommige ouders, door de media of de omgeving weer net zo hard afgebroken".

Tot slot is de docenten gevraagd hun mening te geven op de stelling: "Op mijn school wordt over het algemeen goed ingegrepen bij incidenten van moslimdiscriminatie".

tabel 22 "Op mijn school wordt over het algemeen goed ingegrepen bij incidenten van moslimdiscriminatie" (n=301)

	%
Helemaal mee eens	40%
Een beetje mee eens	24%
Neutraal	19%
Een beetje mee oneens	5%
Helemaal mee oneens	5%
Weet ik niet/geen mening	*8%*

- Meer dan de helft van de docenten (64%) is van mening dat hun school over het algemeen goed ingrijpt bij incidenten van moslimdiscriminatie. 40% van de docenten is het geheel met de stelling eens. Een minderheid van de docenten (10%) is van mening dat hun school niet goed ingrijpt bij incidenten van moslimdiscriminatie.
- In het onderzoek naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs, was het percentage docenten dat van mening was dat hun school goed ingreep bij antisemitische voorvallen hoger. 88% van de docenten was het eens met de stelling, waarvan 71% het sterk met de stelling eens was.[22]

4.9 Wat waren de gevolgen van het voorval

De docenten is tevens gevraagd naar de gevolgen van het voorval op het slachtoffer en (de rest van) de les.

tabel 23 Welke uitwerking had het voorval op de slachtoffer(s) (n=301)

	Niet	Enigszins	Sterk	*Weet niet/ geen mening*
Het slachtoffer had emotionele schade (bv. voelde zich gekwetst, gespannen of gestrest)	41%	30%	13%	*16%*
De gebeurtenis had gedragsconsequenties voor het slachtoffer (bv. het leidde tot verzuim van school/werk of tot lagere prestaties)	76%	8%	-	*16%*
Het slachtoffer had fysiek letsel	81%	4%	1%	*14%*
Het slachtoffer had materiële schade	83%	2%	-	*14%*

- Bij 43% van de meest recente voorvallen hadden slachtoffers volgens de docenten emotionele schade door het voorval. Dit percentage is hoger dan het aantal slachtoffers dat volgens de docenten emotionele schade had als gevolg van een antisemitisch voorval (23%).[23] Tegelijkertijd geeft 55% van de docenten het incident een cijfer van 1 tot 4 op een schaal van 1 (onschuldig) tot 10 (ernstig (zie figuur 2). Dit doet vermoeden dat de emotionele schade niet zeer ernstig was.

[22] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 37.
[23] Idem, p. 36.

- Ook gedragsconsequenties (n=24) en fysieke (n=14) of materiële schade (n=7) komen voor. Ook deze aantallen zijn hoger dan in het onderzoek naar antisemitisme op het voortgezet onderwijs. In absolute aantallen had het meest recente antisemitische voorval volgens de docenten in 13 gevallen gedragsconsequenties voor het slachtoffer tot gevolg. In 5 gevallen liep het slachtoffer fysieke schade op en in 3 gevallen materiële schade.[24]

tabel 24 Welke uitwerking had het voorval op de les? (n=301)

	%
Het voorval had wel gevolgen voor de les, maar geen negatieve invloed (bv.: het voorval was aanleiding voor een vruchtbare groepsdiscussie)	40%
Het voorval had (vrijwel) geen gevolgen	26%
Het voorval had een negatieve invloed op de les	6%
Het voorval had een negatieve invloed op de les en één of meerdere lessen daarna	3%
Niet van toepassing, het voorval vond niet tijdens de les plaats	*25%*

- De meerderheid van de voorvallen (40%) had gevolgen voor de les, maar geen negatieve. Zoals hierboven ook al naar voren is gekomen, gaf het voorval vaak aanleiding tot een discussie. Deze uitkomst is tevens te vergelijken met het onderzoek naar antisemitisme in het voorgezet onderwijs, waarbij 44% van de voorvallen van antisemitisme gevolgen had voor de les, maar geen negatieve.[25]
- Voor een kwart van de voorvallen (26%) geldt dat het voorval (vrijwel) geen gevolgen had. Dit percentage is lager dan het voorgaande onderzoek, waarbij 49% van de antisemitische voorvallen (vrijwel) geen gevolgen had op de les.[26]
- Een enkele keer had het voorval een negatieve invloed op de huidige (6%) en volgende lessen (3%).
- Tot slot geldt voor een kwart van de voorvallen (25%) dat het voorval niet tijdens de les plaatsvond.

[24] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 36.
[25] Idem, p. 37.
[26] Ibidem.

5 Ondersteuningsbehoefte

In dit hoofdstuk wordt ingegaan de behoefte die docenten hebben aan voorlichting of scholing om discriminatie in het algemeen en voorvallen tegen moslims in het bijzonder aan te pakken. Onderstaande vragen zijn aan alle respondenten (n=498) gesteld.

5.1 Welke ondersteuningsbehoefte hebben docenten voor zichzelf?

Allereerst is aan alle docenten gevraagd hun waardeoordeel te geven over de voorlichting over diverse onderwerpen die gerelateerd zijn aan moslimdiscriminatie.

tabel 25 Hoeveel waarde hecht u aan voorlichting/scholing op uw school over ...(n=498)

	(Zeer) weinig waarde	Neutraal	(Zeer) veel waarde	*Weet niet/ geen mening*
Goede omgangsvormen	3%	3%	94%	*1%*
Het voorkomen van discriminatie	2%	6%	92%	-
Vooroordelen, stereotypering en beeldvorming	4%	4%	91%	*2%*
Wereldreligies	8%	19%	72%	*1%*
Het voorkomen van moslimdiscriminatie	7%	26%	66%	*1%*
Islam	10%	29%	59%	*1%*
Moslims in Nederland	7%	36%	55%	*2%*

- Docenten hechten met name waarde aan voorlichting of scholing over goede omgangsvormen (94%), voorkomen van discriminatie (92%) en vooroordelen, stereotypering en beeldvorming (91%).
- Ook wordt er door meer dan de helft van de docenten waarde gehecht aan voorlichting of scholing over meer specifieke thema's zoals moslims in Nederland (55%) en islam (59%).
- Deze hoge waardering is te vergelijk met het onderzoek naar antisemitisme op het voortgezet onderwijs. Destijds hechtten docenten waarde aan voorlichting over goede omgangsvormen (96%), het voorkomen van discriminatie (96%), de Holocaust (87%) en het voorkomen van antisemitisme (87%).[27]

Vervolgens is gevraagd in welke mate de docenten over deze onderwerpen (extra) voorlichting zouden willen ontvangen.

tabel 26 In welke mate zou u zelf voorlichting en/of scholing willen ontvangen over....(n=498)

	Niet	Enigszins	Sterk	*Weet niet/ geen mening*
Vooroordelen, stereotypering en beeldvorming	41%	26%	29%	*4%*
Het voorkomen van discriminatie	42%	26%	28%	*4%*
Het voorkomen van moslimdiscriminatie	51%	31%	14%	*4%*
Goede omgangsvormen	53%	23%	21%	*4%*
Wereldreligies	56%	28%	13%	*4%*
Moslims in Nederland	56%	29%	11%	*5%*
Islam	58%	27%	12%	*5%*

[27] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 37.

- Gemiddeld heeft de ene helft van de docenten geen en de andere helft enigszins of sterke behoefte aan voorlichting.
- Ook hier hebben docenten meer behoefte aan voorlichting over de meer 'algemene' thema's, zoals voorlichting over vooroordelen, stereotypering en beeldvorming (55%) en het voorkomen van discriminatie (54%).
- Daarnaast heeft 45% van de docenten behoefte aan voorlichting over het voorkomen van moslimdiscriminatie, 40% aan informatie over moslims in Nederland en 39% over de religie islam.
- De behoefte aan voorlichting ligt daarmee procentueel hoger dan in 2013, waarbij docenten vooral extra voorlichting wilden ontvangen over het voorkomen of aanpakken van discriminatie (40%), goede omgangsvormen (30%) en het verzorgen van lessen over de Holocaust (21%).[28]
- In het algemeen kunnen we uit tabel 25 en 26 concluderen dat docenten meer informatie/scholing op zich erg belangrijk vinden, maar niet per se voor zichzelf.

5.2 Welke ondersteuningsbehoefte hebben docenten voor hun leerlingen?

Dezelfde vraag is in deze meting ook gesteld vanuit het perspectief van de leerlingen: zijn de docenten van mening dat hun leerlingen meer scholing of informatie moeten ontvangen over deze onderwerpen?

tabel 27 In welke mate zou u voor uw leerlingen meer scholing/voorlichting willen over...(n=498)

	Niet	Enigszins	Sterk	*Weet niet/ geen mening*
Islam	36%	39%	21%	*5%*
Wereldreligies	33%	34%	29%	*3%*
Goede omgangsvormen	22%	25%	50%	*3%*
Het voorkomen van discriminatie	23%	28%	46%	*3%*
Het voorkomen van moslimdiscriminatie	36%	35%	24%	*5%*
Moslims in Nederland	36%	40%	19%	*4%*
Vooroordelen, stereotypering en beeldvorming	20%	27%	50%	*2%*

- In vergelijking met de vorige vraag, hebben de docenten meer behoefte aan scholing en/of voorlichting voor hun leerling dan extra voorlichting voor zichzelf.
- Ook hier is er meer behoefte aan voorlichting over vooroordelen, stereotypering en beeldvorming (77%), goede omgangsvormen (75%) en het voorkomen van discriminatie (74%).
- Daarnaast ziet meer dan de helft van de docenten graag extra scholing of voorlichting voor hun leerlingen over islam (60%) en moslims in Nederland (59%).

[28] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voorgezet onderwijs, p. 37.

Tot slot is gevraagd op welke wijze de docenten graag zien dat de leerlingen deze voorlichting ontvangen:

tabel 28 Op welke wijze kunnen de leerlingen naar uw mening meer voorlichting/scholing over islam, discriminatie e.d. ontvangen? (n=498)

	Niet	Enigszins	Sterk	*Weet niet/ geen mening*
Externen uitnodigen in de klas om voorlichting te geven aan leerlingen	24%	34%	40%	*2%*
Excursies organiseren	34%	42%	32%	*3%*
Nieuw lesmateriaal voor (schoolbrede) projecten/themadagen	36%	39%	22%	*4%*
Nieuwe lessen opnemen in het curriculum	44%	39%	12%	*5%*

- De meeste docenten geven de voorkeur aan het uitnodigen van externen (74%) of het organiseren van excursies (74%).
- Meer dan de helft van de docenten ziet ook graag nieuw lesmateriaal (61%) of nieuwe lessen in het huidige curriculum (51%).

6 Conclusie

Dit onderzoek onder docenten wijst uit dat 61% van de ondervraagde docenten in het afgelopen jaar op hun school getuige was van grievende opmerkingen over moslims of van fysieke uitingen tegen moslims. Moslimdiscriminatie in het voorgezet onderwijs komt daarmee vaker voor dan discriminatie van Joden of christenen, maar minder vaak dan discriminatie van homoseksuelen.[29]

Moslimdiscriminatie bestaat volgens docenten veelal uit grievende opmerkingen over de islam en moslims in het algemeen. Incidenten tegen specifieke personen komen ook regelmatig voor. Daarbij gaat het met name om beledigingen. Lichamelijk geweld tegen moslims of leerlingen die daarmee worden geassocieerd komt ook voor, maar is veel zeldzamer. Incidenten van moslimdiscriminatie vertonen hiermee enige gelijkenis met incidenten van antisemitisme. Daarbij blijkt het in de meeste gevallen ook te gaan om algemene scheldpartijen en beledigingen over de groep Joden, die zich niet direct richten tot een specifieke leerling of docent.[30]

De aanleiding en context van moslimdiscriminatie en antisemitisme verschillen. Belangrijke aanleidingen voor moslimdiscriminatie zijn (media)aandacht voor overlast of crimineel gedrag van (vermeende) moslims; uitlatingen van politici of andere bekende Nederlands en terrorisme. Bij antisemitische incidenten gaat het vaak om beledigingen van Joden in de context van voetbal en gebeurtenissen in het Midden-Oosten.[31]

Kenmerkend voor de daders is de autochtone afkomst. Ook zijn daders vaker mannen dan vrouwen. De slachtoffers hebben bij meer dan twee derde van de voorvallen een islamitische achtergrond. Docenten noemen als etnische achtergrond van de slachtoffers veelal een Marokkaanse of een Turkse komaf. Daarnaast zijn er ingewikkelde voorvallen, zoals scheldpartijen tussen leerlingen, waarbij de waarnemende docenten alle betrokkenen als zowel daders als slachtoffers zien. De leerlingen die betrokken zijn bij de voorvallen hebben volgens docenten geen evidente sociale problemen, zoals problemen thuis of spijbelgedrag. Ook rapporteert geen enkele docent dat de daders of slachtoffers betrokken zijn bij politiek- of religieus-extremistische bewegingen.

Uit de resultaten over het meest recente incident blijkt dat vrijwel alle docenten hebben ingegrepen. Dit gebeurt grotendeels door de dader mondeling terecht te wijzen of in gesprek te gaan met de klas. De meeste docenten zijn van mening dat hun ingrijpen een positief effect had. Incidenten hebben zelden ernstige gevolgen voor de slachtoffers. Deze resultaten komen sterk overeen met het onderzoek naar antisemitisme in het voortgezet onderwijs. Dat geldt ook voor de ondersteuningsbehoeften van docenten. Docenten hechten vooral waarde aan algemene voorlichting over goede omgangsvormen, stereotypering, vooroordelen en het voorkomen van discriminatie. Driekwart van de docenten heeft ook behoefte aan meer scholing en/of voorlichting over deze onderwerpen.

[29] In dit onderzoek zijn docenten gevraagd naar hun ervaringen met moslimdiscriminatie. Het gaat daarbij om hun eigen waarnemingen en niet zozeer over gebeurtenissen waarbij discriminatie (in juridische zin) ook is vastgesteld. In de vragenlijst is een concrete gebeurtenis geschetst en is vervolgens gevraagd of de respondenten hier getuige van zijn geweest. Zie de complete vragenlijst in Bijlage 1 en de beschrijving van de onderzoeksmethode in Bijlage 2.
[30] E. Wolf, J. Berger en L. de Ruig (Panteia, 2013) Antisemitisme in het voortgezet onderwijs.
[31] Idem.

Bijlage 1 Vragenlijst

Inleiding

Welkom bij de digitale vragenlijst over moslimdiscriminatie door leerlingen in het voortgezet onderwijs. Deze vragenlijst is onderdeel van een onderzoek dat de Anne Frank Stichting en FORUM, in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam, laten uitvoeren door onderzoeksbureau Panteia.

Het invullen van de vragenlijst zal naar schatting ongeveer 15 minuten in beslag nemen. Als u vragen heeft over de vragenlijst, of bij het invullen van de vragenlijst tegen problemen aanloopt, kunt u contact opnemen met s.bouma@panteia.nl.

Alvast hartelijk bedankt voor uw deelname. Als u geïnteresseerd bent in de resultaten van dit onderzoek, houden wij u daar graag van op de hoogte. Aan het einde van het onderzoek wordt om die reden de mogelijkheid geboden uw e-mailadres achter te laten.

Invulinstructie

- Het is belangrijk dat u de vragen beantwoordt, ook al vindt u het soms moeilijk om een antwoord te geven of heeft u weinig tot geen ervaringen met moslimdiscriminatie. Er zijn **geen goede of foute antwoorden**. Het gaat om uw eigen mening en ervaring!
- Al uw antwoorden worden **anoniem** verwerkt.
- Indien de vragenlijst halverwege wordt **afgebroken**, kunt u de volgende keer met uw inloggegevens **verder gaan** waar u was gebleven.

Succes met invullen van de vragenlijst en alvast bedankt voor uw medewerking!

We beginnen met enkele achtergrondvragen over de school waarop u onderwijs geeft.

2. Welke soorten onderwijs worden gegeven op de school waar u de meeste uren werkzaam bent? *Meerdere antwoorden mogelijk*.
   - ☐ Praktijkonderwijs
   - ☐ VMBO basis/kader beroepsgerichte leerweg
   - ☐ VMBO gemengde/theoretische leerweg
   - ☐ HAVO
   - ☐ VWO

3. Binnen wat voor soort onderwijs bent u zelf werkzaam? *Indien u binnen meerdere soorten onderwijs werkzaam bent, kruist u dan maximaal 3 soorten onderwijs aan waarin u het meeste werkzaam bent.*
   - ☐ Praktijkonderwijs
   - ☐ VMBO basis/kader beroepsgerichte leerweg
   - ☐ VMBO gemengde/theoretische leerweg
   - ☐ HAVO
   - ☐ VWO

4. Wat is de denominatie van uw school?
   - ☐ Openbaar
   - ☐ Protestants-christelijk
   - ☐ Rooms-katholiek
   - ☐ Algemeen bijzonder
   - ☐ Samenwerkingsschool
   - ☐ Anders, namelijk:

     [ ]

5. In welk vak geeft u onderwijs? *Indien u meerdere vakken geeft, kruis dan het vak aan waarin u de meeste uren les geeft.*
   - ☐ Geschiedenis
   - ☐ Maatschappijleer
   - ☐ Godsdienst
   - ☐ Anders, namelijk:

     [ ]

Het volgende deel gaat over de mate waarin bepaalde gebeurtenissen **het afgelopen jaar** voorkwamen.

6. Hoe vaak bent u in het afgelopen jaar tijdens of na schooltijd getuige geweest van de volgende gebeurtenissen?

Leerlingen maken grievende opmerkingen* over, of uiten zich op een fysieke* wijze tegen:
** Als je met je muis over 'grievende opmerkingen gaat, verschijnt de volgende tekst: U kunt hierbij denken aan schelden, beledigen of bedreigen. Dit kan zowel mondeling, schriftelijk als digitaal geuit worden.*
** Als je met je muis over 'fysieke wijze' gaat, verschijnt de volgende tekst: U kunt hierbij denken aan leerlingen die eigendommen beschadigen, vechten, etc.*

	Niet	Eén of enkele per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week	Eén of meer keer per dag
Moslims, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐
Joden, of mensen die met hen geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐
Christenen, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐
Homoseksuelen, of die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐

Indien 'moslims' = 'niet' >>>>> vraag 40

De volgende vragen gaan specifiek over grievende opmerkingen over moslims of de islam en/of fysieke uitingen tegen (vermeende) moslims.

7. U heeft aangegeven dat u in het afgelopen jaar één keer of vaker getuige bent geweest van grievende opmerkingen over moslims en/of fysieke uitingen tegen (vermeende) moslims. Hieronder staan enkele mogelijke uitingsvormen. Hoe vaak komen bent u deze tegengekomen?

	Niet	Eén of enkele keren per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week	Eén of meer keer per dag
Uitschelden voor 'moslim' (ongeacht of er (moslim(s) bij betrokken zijn	☐	☐	☐	☐	☐
Beledigen van mensen omdat zij moslim zijn of daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐
Bedreigen van mensen omdat ze moslims zijn of daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐
Grievende opmerkingen maken over (aspecten van) het islamitische geloof	☐	☐	☐	☐	☐
Bekladden, beschadigen of vernielen de eigendommen van mensen omdat zij moslim zijn of daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐
Lichamelijk geweld tegen mensen omdat zij moslim zijn of daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐	☐

8. Tegen wie waren deze voorvallen gericht en hoe vaak kwam dat voor?

	Niet	Eén of enkele keren per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week	Eén of meer keer per dag
Tegen één of meerdere leerlingen	☐	☐	☐	☐	☐
Tegen uzelf	☐	☐	☐	☐	☐
Tegen een andere docent	☐	☐	☐	☐	☐
Niet gericht op specifieke individuen	☐	☐	☐	☐	☐

9. Waarop hadden de voorvallen betrekking en hoe vaak kwamen ze voor?

	Niet	Eén of enkele keren per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week	Eén of meer keer per dag
Uiterlijke kenmerken (bv. het dragen van een hoofddoek, djellaba of baard)	☐	☐	☐	☐	☐
Praktijk van het islamitische geloof (bv. 5x bidden, de Ramadan, het Offerfeest, etc.)	☐	☐	☐	☐	☐
Overlast of crimineel gedrag van (jonge) moslims in Nederland	☐	☐	☐	☐	☐
De cultuur, levensstijl, opvoeding, integratie etc. van moslims in Nederland	☐	☐	☐	☐	☐
Terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland	☐	☐	☐	☐	☐
De situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël – Palestina conflict)	☐	☐	☐	☐	☐
Theologische discussies en de diverse stromingen binnen islam (bv. over opvolging van de profeet Mohammed, sjiisme en soennisme, etc.)	☐	☐	☐	☐	☐

10. Wanneer u terugkijkt naar het afgelopen jaar, welke aanleidingen zijn mogelijk van invloed geweest op deze voorvallen?

	Niet	Eén of enkele keren per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week	Eén of meer keer per dag
(Media)aandacht voor de situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël-Palestina conflict)	☐	☐	☐	☐	☐
(Media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland	☐	☐	☐	☐	☐
(Media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam (bv. sjiisme en soennisme)	☐	☐	☐	☐	☐
(Media)aandacht voor overlast of crimineel gedrag van (vermeende) moslims	☐	☐	☐	☐	☐
(Media)aandacht voor discussies rondom cultuur, levensstijl, opvoeding, integratie, etc. van (vermeende) moslims in Nederland.	☐	☐	☐	☐	☐
(Media)aandacht voor recente uitlatingen van politici of andere bekende Nederlanders	☐	☐	☐	☐	☐
Pesterijen of spanningen tussen (groepen) leerlingen onderling of tussen leerlingen en docenten op school.	☐	☐	☐	☐	☐
Het bespreken van de godsdienst islam in de klas	☐	☐	☐	☐	☐
Er was geen specifieke aanleiding of de aanleiding was niet duidelijk.	☐	☐	☐	☐	☐

11. Bent u, naar uw mening, in het afgelopen jaar meer, minder of even vaak getuige geweest van verbaal of fysiek geweld over/tegen moslims dan de voorgaande jaren?
    - ☐ Meer
    - ☐ Gelijk >>> vraag 12
    - ☐ Minder

12. Kunt u hier een mogelijke reden voor geven?

☐ Nee, ik weet niet wat hiervan de reden kan zijn

We hebben u nu een aantal vragen gesteld over verbale en/of fysieke uitingen over/tegen moslims die het afgelopen jaar hebben plaatsgevonden. We vragen u nu het **meest recente** voorval in uw omgeving te beschrijven. Nogmaals: het kan gaan om schelden, beledigen, bedreigen, bekladden, beschadigen of lichamelijk geweld waarbij de islam, moslims of diegene die daarmee geassocieerd worden, centraal staan.

13. Kunt u een beschrijving geven van het meest recente voorval? Wat werd er bijvoorbeeld gezegd of geuit? Wat was de (mogelijke) aanleiding? Wie waren erbij betrokken? En hoe liep het af?

14. Voorvallen kunnen verschillende uitingsvormen hebben. Kunt u aangeven welke uitingsvormen het meest recente voorval had?
    - ☐ Schelden
    - ☐ Beledigen
    - ☐ Bedreiging
    - ☐ Fysiek geweld tegen personen >>>>15
    - ☐ Geweld tegen goederen (beschadigen/vernielen eigendommen) >>>15

15. Op welke wijze werd de belediging, bedreiging of het schelden geuit?
    - ☐ Mondeling
    - ☐ Schriftelijk (bijvoorbeeld via een boodschap op papier of het bord)
    - ☐ Digitaal (via sociale media, e-mail of tekstbericht op de telefoon)

16. Waar speelde het voorval zich af? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ In het leslokaal
    - ☐ Buiten het leslokaal maar binnen het schoolgebouw
    - ☐ Op het schoolplein of binnen de directe omgeving van de school
    - ☐ Tijdens een schoolreis of excursie
    - ☐ Digitale omgeving (via sociale media, e-mail of tekstbericht op de telefoon)
    - ☐ Anders, namelijk:

17. Waarop had het voorval betrekking? M.a.w. wat was de inhoud van de boodschap? *(Meerdere antwoorden mogelijk)*
    - ☐ Verwijzing naar uiterlijke kenmerken (bv. het dragen van een hoofddoek, djellaba of baard)
    - ☐ Verwijzing naar praktijk van het islamitische geloof (bv. 5x bidden, de Ramadan, Offerfeest, etc.)
    - ☐ Verwijzing naar overlast of crimineel gedrag van (jonge) moslims in Nederland
    - ☐ Verwijzing naar de cultuur, levensstijl, opvoeding, integratie etc. van moslims in Nederland
    - ☐ Verwijzing naar terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland
    - ☐ Verwijzing naar de situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël – Palestina conflict)
    - ☐ Verwijzing naar theologische discussies en de diverse stromingen binnen islam (bv. over opvolging van de profeet Mohammed, sjiisme en soennisme, etc.)
    - ☐ Verwijzing naar iets anders, namelijk…

18. Wat was een mogelijke aanleiding van het voorval? *(Meerdere antwoorden mogelijk)*
    - ☐ (Media)aandacht voor de situatie in het Midden-Oosten (zoals het Israël-Palestina conflict)
    - ☐ (Media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland
    - ☐ (Media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen islam (bv. sjiisme en soennisme)
    - ☐ (Media)aandacht voor overlast of crimineel gedrag van (vermeende) moslims
    - ☐ (Media)aandacht voor discussies rondom cultuur, levensstijl, opvoeding, integratie, etc. van (vermeende) moslims in Nederland.
    - ☐ (Media)aandacht voor recente uitlatingen van politici of andere bekende Nederlanders
    - ☐ Pesterijen of spanningen tussen (groepen) leerlingen onderling of tussen leerlingen en docenten op school.
    - ☐ Het bespreken van de godsdienst islam in de klas
    - ☐ Er was geen specifieke aanleiding of de aanleiding was niet duidelijk.
    - ☐ Anders, namelijk…dader

De volgende vragen gaan over de dader(s) en slachtoffer(s) van het voorval. Wanneer we spreken over 'dader' bedoelen we de letterlijke betekenis: 'degene die de daad heeft verricht'. Voor 'slachtoffer' geldt hetzelfde: 'degene die de daad heeft ondergaan'.

19. Was er één of meerdere daders?
    - ☐ Eén dader
    - ☐ Meerdere daders

20. Wie was/waren de dader(s)? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ Leerling
    - ☐ Docent
    - ☐ Andere medewerker op school
    - ☐ Anders, namelijk…

21. Wat was het geslacht van de dader(s)?
    - ☐ Vrouw(en)
    - ☐ Man(nen)
    - ☐ Zowel vrouw(en) als man(nen)

22. Wat was de etnische achtergrond van de dader(s)? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ Autochtoon Nederlands
    - ☐ Turks
    - ☐ Marokkaans
    - ☐ Surinaams
    - ☐ Antilliaans
    - ☐ Anders, namelijk:
    - ☐ Onbekend

23. Wat was de religieuze achtergrond van de dader(s)? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ Christelijk
    - ☐ Islamitisch
    - ☐ Joods
    - ☐ Hindoeïstisch
    - ☐ Boeddhistisch
    - ☐ Geen religieuze achtergrond
    - ☐ Onbekend
    - ☐ Anders, namelijk:

24. Uit welke klas en van welk schooltype kwam(en) de dader(s)? *Meerdere antwoorden mogelijk*

Schooltype	**Klas**
☐ Praktijkonderwijs	☐ 1
☐ VMBO basis/kader beroepsgerichte leerweg	☐ 2
☐ VMBO gemengde/theoretische leerweg	☐ 3
☐ HAVO	☐ 4
☐ VWO	☐ 5
	☐ 6
☐ Onbekend	☐

25. Welke uitspraken zijn van toepassing op de dader(s) die betrokken waren bij het voorval? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ De dader(s) spijbelde(n) veel
    - ☐ De dader(s) was/waren betrokken bij criminele activiteiten
    - ☐ De dader(s) kwam(en) niet goed mee in de klas
    - ☐ De dader(s) had(den) problemen thuis
    - ☐ De dader(s) was/waren betrokken bij een politiek-extremistische groepering
    - ☐ De dader(s) was/waren betrokken bij een religieus-extremistische groepering
    - ☐ Geen van bovenstaande
    - ☐ Onbekend

26. Tegen wie was het voorval gericht?
    - ☐ Tegen één of meerdere leerlingen
    - ☐ Tegen uzelf >> ga verder met vraag 32
    - ☐ Tegen een andere docent >> ga verder met vraag 27
    - ☐ Niet tegen een specifiek individu >> ga verder met vraag 32

27. Was het voorval gericht tegen één of meerdere slachtoffers?
    - ☐ Eén slachtoffer
    - ☐ Meerdere slachtoffers

28. Wat was het geslacht van het slachtoffer(s)
    - ☐ Vrouw(en)
    - ☐ Man(nen)
    - ☐ Zowel vrouw(en) als man(nen)

29. Wat was de etnische achtergrond van de slachtoffer(s)? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ Autochtoon
    - ☐ Nederlands
    - ☐ Turks
    - ☐ Marokkaans
    - ☐ Surinaams
    - ☐ Antilliaans
    - ☐ Anders, namelijk:
    - ☐ Onbekend

30. Wat was de religieuze achtergrond van de slachtoffer(s)? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ Christelijk
    - ☐ Islamitisch
    - ☐ Joods
    - ☐ Hindoeïstisch
    - ☐ Boeddhistisch
    - ☐ Geen religieuze achtergrond
    - ☐ Onbekend
    - ☐ Anders, namelijk:

31. Uit welke klas was het slachtoffer(s) afkomstig? *Meerdere antwoorden mogelijk*

Schooltype	**Klas**
☐ Praktijkonderwijs	☐ 1
☐ VMBO basis/kader beroepsgerichte leerweg	☐ 2
☐ VMBO gemengde/theoretische leerweg	☐ 3
☐ HAVO	☐ 4
☐ VWO	☐ 5
	☐ 6
☐ Onbekend	☐

32. Welke uitspraken zijn op de slachtoffer(s) die betrokken waren bij het voorval van toepassing? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ De slachtoffer(s) spijbelde(n) veel
    - ☐ De slachtoffer(s)was/waren betrokken bij criminele activiteiten
    - ☐ De slachtoffer(s) kwam(en) niet goed mee in de klas
    - ☐ De slachtoffer(s) had(den) problemen thuis
    - ☐ De slachtoffer(s) was/waren betrokken bij een politiek-extremistische groepering
    - ☐ De slachtoffer(s) was/waren betrokken bij een religieus-extremistische groepering
    - ☐ Geen van bovenstaande
    - ☐ Onbekend

33. Welke uitwerking had het voorval volgens u op het slachtoffer of de slachtoffers ervan? *Indien het voorval tegen uzelf gericht was gaat het hier dus om de uitwerking ervan op uzelf.*

	Niet	Enigszins	Sterk	Weet niet/ geen mening
Het slachtoffer had emotionele schade (bijvoorbeeld: voelde zich gekwetst, gespannen of gestrest)	☐	☐	☐	☐
Het slachtoffer had materiële schade	☐	☐	☐	☐
Had slachtoffer had fysieke schade	☐	☐	☐	☐
De gebeurtenis had gedragsconsequenties voor het slachtoffer (bijvoorbeeld: het leidde tot verzuim van school/werk of tot lagere prestaties)	☐	☐	☐	☐

34. Welke uitwerking had het voorval volgens u op de les?
    - ☐ Niet van toepassing: het voorval vond niet tijdens de les plaats
    - ☐ Het voorval had (vrijwel) geen gevolgen
    - ☐ Het voorval had wel invloed op de les, maar geen negatieve invloed (bijvoorbeeld: het voorval was aanleiding voor een vruchtbare groepsdiscussie)
    - ☐ Het voorval had een negatieve invloed op de les
    - ☐ Het voorval had een negatieve invloed op de les en één of meerdere lessen daarna

35. Hoe ernstig zou u het voorval beoordelen op een schaal van 1 tot 10? Daarbij staat 1 voor een onschuldig voorval en 10 voor een zeer ernstig voorval.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

36. Hoe reageerden de leerlingen die getuigen waren bij het voorval?
    - ☐ Niet
    - ☐ Instemmend
    - ☐ Afkeurend
    - ☐ Zeer gemengd
    - ☐ Anders, namelijk….
    - ☐ Niet van toepassing, er waren geen andere getuigen

37. Kunt u beschrijven hoe u reageerde? Greep u wel/niet in? Op welke wijze? Om welke reden?

38. Welke van onderstaande manieren om in te grijpen komen overeen met uw reactie? *Meerdere antwoorden mogelijk*
    - ☐ De dader(s) mondeling terechtwijzen
    - ☐ De dader(s) uit de klas sturen
    - ☐ (Achteraf) in gesprek met de betrokkene(n) gaan
    - ☐ (Achteraf) in gesprek gaan met de hele klas (klassengesprek)
    - ☐ Inlichten van de schoolleiding
    - ☐ Inlichten ouders van de dader(s)
    - ☐ Inlichten ouders van de slachtoffer(s)
    - ☐ Inlichten externe organisaties (bijvoorbeeld politie, onderwijsinspectie, antidiscriminatiebureau, etc.)
    - ☐ Geen van bovenstaande, ik heb niet ingegrepen
    - ☐ Anders, namelijk…

39. Wat was het effect van uw reactie op het voorval? Daarmee bedoelen we zowel ingrijpen als niet ingrijpen. U kunt het effect aangeven op een schaal van -5 to + 5, waarbij -5 staat voor een zeer negatief effect op het voorval, 0 staat voor geen effect op het voorval en + 5 staat voor een zeer positief effect op het voorval

-5	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4	5
Zeer Negatief					geen effect					zeer positief

De volgende vragen gaan over de aandacht voor islam en het tegengaan van moslimdiscriminatie op uw school.

40. In hoeverre bent u het met de volgende stellingen eens?

	Helemaal mee eens	Een beetje me eens	Neutraal	Een beetje mee oneens	Helemaal mee oneens	Weet ik niet/ geen mening
Op mijn school wordt over het algemeen goed ingegrepen bij incidenten van moslimdiscriminatie	☐	☐	☐	☐	☐	☐

41. Hoeveel waarde hecht u aan voorlichtingen of lessen op uw school over de volgende onderwerpen:

	Geen waarde	Een beetje waarde	Neutraal	Tamelijk veel waarde	Zeer veel waarde	Weet ik niet/geen mening
Islam	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Wereldreligies	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Goede omgangsvormen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Het voorkomen van discriminatie	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Het voorkomen van moslimdiscriminatie	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Moslims in Nederland	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Vooroordelen, stereotypering en beeldvorming	☐	☐	☐	☐	☐	☐

42. In welke mate zou u zelf meer voorlichting/scholing willen ontvangen over:

	Niet	Enigszins	Sterk	Weet niet/ geen mening
Islam	☐	☐	☐	☐
Wereldreligies	☐	☐	☐	☐
Goede omgangsvormen	☐	☐	☐	☐
Het voorkomen van discriminatie	☐	☐	☐	☐
Het voorkomen van moslimdiscriminatie	☐	☐	☐	☐
Moslims in Nederland	☐	☐	☐	☐
Vooroordelen, stereotypering en beeldvorming	☐	☐	☐	☐

43. In welke mate zou u voor uw leerlingen meer voorlichting/scholing willen:

	Niet	Enigszins	Sterk	Weet niet/ geen mening
Islam	☐	☐	☐	☐
Wereldreligies	☐	☐	☐	☐
Goede omgangsvormen	☐	☐	☐	☐
Het voorkomen van discriminatie	☐	☐	☐	☐
Het voorkomen van moslimdiscriminatie	☐	☐	☐	☐
Moslims in Nederland	☐	☐	☐	☐
Vooroordelen, stereotypering en beeldvorming	☐	☐	☐	☐

44. Op welke wijze kunnen de leerlingen, naar uw mening, meer voorlichting/scholing over Islam ontvangen:

	Niet	Enigszins	Sterk	Weet niet/ geen mening
Nieuwe lessen opnemen in het curriculum	☐	☐	☐	☐
Externen uitnodigen in de klas om voorlichting te geven aan leerlingen	☐	☐	☐	☐
Nieuw lesmateriaal voor (schoolbrede) projecten/themadagen	☐	☐	☐	☐
Excursies organiseren	☐	☐	☐	☐

Vraag 45 t/m 49 betroffen extra toegevoegde vragen ten behoeve van een onderzoek van de afdeling Politicologie van de Universiteit Amsterdam.

Tot slot stellen we nog een aantal vragen over uw achtergrondkenmerken en uw mening over het onderzoek.

50. Wat is uw geboortejaar? 19…

51. Waar bent u geboren?
- ☐ Nederland
- ☐ Turkije
- ☐ Marokko
- ☐ Suriname
- ☐ Japan
- ☐ Indonesië
- ☐ Overig Europa
- ☐ Overig Azië
- ☐ Overig Afrika
- ☐ Zuid-Amerika
- ☐ Noord-Amerika
- ☐ Australië/Oceanië
- ☐ Weet ik niet

52. Waar is uw vader geboren?
- ☐ Nederland
- ☐ Turkije
- ☐ Marokko
- ☐ Suriname
- ☐ Japan
- ☐ Indonesië
- ☐ Overig Europa
- ☐ Overig Azië
- ☐ Overig Afrika
- ☐ Zuid-Amerika
- ☐ Noord-Amerika
- ☐ Australië/Oceanië
- ☐ Weet ik niet

53. Waar is uw moeder geboren?
- ☐ Nederland
- ☐ Turkije
- ☐ Marokko
- ☐ Suriname
- ☐ Japan
- ☐ Indonesië
- ☐ Europa (exclusief Nederland en Turkije)
- ☐ Azië (exclusief Japan en Indonesië)
- ☐ Afrika
- ☐ Zuid-Amerika
- ☐ Noord-Amerika
- ☐ Australië/Oceanië
- ☐ Weet ik niet

54. Wat is uw levensbeschouwing/geloofsovertuiging?
- ☐ Christelijk
- ☐ Islamitisch
- ☐ Joods
- ☐ Hindoeïstisch
- ☐ Boeddhistisch
- ☐ Humanistisch
- ☐ Atheïstisch
- ☐ Geen levensbeschouwing/geloofsovertuiging
- ☐ Anders, namelijk
- ☐ Wil ik niet zeggen

55. Heeft u opmerkingen over het onderzoek?
- ☐ Nee
- ☐ Ja, namelijk…

56. Wilt u op de hoogte gehouden worden van de resultaten van dit onderzoek?
Uw e-mailadres wordt niet met derden gedeeld.
- ☐ Ja, graag. Mijn e-mailadres is
- ☐ Nee, bedankt.

@

Hartelijk bedankt voor uw medewerking!

Bijlage 2 Onderzoeksverantwoording

Keuze voor de opzet
Er is gekozen om het onderzoek uit te voeren door middel van een internetenquête onder docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken (in geval van praktijkonderwijs) in het voortgezet onderwijs. Voor deze opzet is gekozen vanwege de volgende redenen:

- De opzet van het onderzoek maakt een vergelijking mogelijk met het eerder genoemde onderzoek naar antisemitisme. Ook toen is een enquête verspreid onder docenten geschiedenis, maatschappijleer of algemene vakken (in geval van praktijkonderwijs) in het voortgezet onderwijs.
- De enquête is verspreid onder docenten en niet onder leerlingen. Leerlingen zijn immers object van onderzoek en zullen naar verwachting niet altijd willen of kunnen zeggen of zij getuige, slachtoffer of dader waren van een voorval van moslimdiscriminatie. Onderrapportage zal ook bij docenten voorkomen, omdat een docent niet alle voorvallen kan waarnemen of het niet als discriminatie bestempelt, maar dit wordt dan meer door toeval bepaald dan door bewuste selectie.
- Een internetenquête geeft docenten meer tijd om de vragen zorgvuldig in te vullen dan een telefonische enquête. Bovendien is de kans op sociaalwenselijke antwoorden in een internetenquête lager dan bij een telefonische enquête waarbij de respondent direct antwoord moet geven aan de enquêteur.
- Gekozen is voor docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken (in geval van praktijkonderwijs) als respondentgroep omdat de verwachting is dat de kans op discriminatievoorvallen bij lessen in die vakken groter is dan bij andere vakken. Tijdens lessen geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst en dergelijke worden immers thema's behandeld die direct of indirect te maken hebben discriminatie, zoals identiteit en religie.

Uitvoering van het onderzoek
De vragen voor de enquête zijn door Panteia opgesteld, na overleg met de Anne Frank Stichting, FORUM en de afdeling Politicologie van de Universiteit Amsterdam. Verder is de vragenlijst becommentarieerd door een aantal sleutelfiguren en experts uit moslimgemeenschappen in Nederland. De vragenlijst is te vinden in bijlage 1.

Voordat de vragenlijsten zijn verzonden, heeft er een aankondiging van het onderzoek plaatsgevonden. Eerst vond er een telefonische werving plaats onder alle is aan de 1.359[32] vestigingen van middelbare scholen, totdat een netto respons van 450 vestigingen werd bereikt. Tijdens de telefonische aankondiging hebben medewerkers van het callcenter van Panteia aan de vestigingsdirecteur of een contactpersoon met een vergelijkbare positie gevraagd of de school bereid was tot deelname. Deelnemers kregen vervolgens telefonisch en per mail een toelichting op de onderzoeksopzet, waarna hen verzocht is een e-mail met een link naar de vragenlijst door te sturen naar docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken (in geval van praktijkonderwijs).

Vervolgens hebben we de scholen waarbij nog geen enquête was ingevuld per e-mail een herinnering verzonden. We hebben in twee rondes reminders verstuurd.

[32] Er is gebruik gemaakt van de adresgegevens die DUO bijhoudt van alle vestigingen in het VO.

Opzet vragenlijst

In dit onderzoek zijn docenten gevraagd naar hun ervaringen met moslimdiscriminatie. Het gaat daarbij om hun waarnemingen en niet zozeer over gebeurtenissen waarbij discriminatie (in juridische zin) ook is vastgesteld. Het is van belang de aard en omvang van discriminatie-ervaringen zo specifiek mogelijk te meten. In de vragenlijst is dan ook een concrete gebeurtenis geschetst aan de hand van de definitie van discriminatie en is vervolgens gevraagd of de respondenten hier getuige van zijn geweest. Daarnaast was deelname anoniem, waardoor eventuele sociaal wenselijkheid werd voorkomen. We vroegen niet alleen naar gebeurtenissen jegens moslims, maar ook naar mensen die daarmee geassocieerd worden. Reden is dat discriminatie van geloof en etniciteit door elkaar heen lopen en vaak ook niet los van elkaar gezien kunnen worden. In onderstaande tekstbox laten we een voorbeeld zien. De gehele vragenlijst is opgenomen in bijlage 1.

57. Hoe vaak bent u in het afgelopen jaar tijdens of na schooltijd getuige geweest van de volgende gebeurtenissen?

Leerlingen maken grievende opmerkingen over, of uiten zich op een fysieke wijze tegen:	Niet	Eén of enkele per jaar	Eén of enkele keren per maand	Eén of enkele keren per week
Moslims, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐
Joden, of mensen die met hen geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐
Christenen, of mensen die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐
Homoseksuelen, of die daarmee geassocieerd worden	☐	☐	☐	☐

Zoals bovenstaand voorbeeld ook laat zien, vroegen we niet alleen naar gebeurtenissen jegens moslims, maar ook naar mensen die daarmee geassocieerd worden. Reden is dat discriminatie van geloof en etniciteit door elkaar heen lopen en vaak ook niet los van elkaar gezien kunnen worden.[33]

De vragenlijst is vervolgens ter goedkeuring voorgelegd aan de begeleidingscommissie en een aantal sleutelfiguren en experts uit moslimgemeenschappen.

Respons en betrouwbaarheid

De 450 vestigingen hebben de e-mail met link naar de vragenlijst doorgestuurd naar docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken. De vragenlijst is vervolgens ingevuld door 489 docenten. De laatst bekende cijfers over het aantal docenten laten zien dat er ongeveer 13.600 docenten geschiedenis, maatschappijleer, godsdienst of algemene vakken in het voortgezet onderwijs

[33] Zie bijvoorbeeld: P.R. Rodrigues, 'De meervoudigheid van moslimdiscriminatie', in: Anita Böcker et al. (red.), *Migratierecht en rechtssociologie*, Liber Amicorum Kees Groenendijk. Wolf Legal Publishers: Nijmegen 2008,.

werkzaam zijn.[34] Dat betekent dat we met de behaalde respons te maken hebben met een foutenmarge van 4.31% en binnen een betrouwbaarheidspercentage van ruim 97% uitspraken kunnen doen.

Gedurende de looptijd van de vragenlijst heeft een van de docenten die een link naar de vragenlijst van zijn of haar vestiging ontving, de e-mail met de link doorgestuurd naar een Nederlandse weblog, waarna 561 lezers de vragenlijst deels hebben ingevuld. Omdat deze lezers niet tot de doelgroep van het onderzoek behoorden, waren deze ingevulde vragenlijsten geen onderdeel van de analyse.

Weging

Om vast te stellen of de respons representatief is, hebben we deze vergeleken met de populatie. Dat doen we op het niveau van vestigingen, zoals we ook in het onderzoek naar antisemitisme in het voorgezet onderwijs deden. We kijken naar de variabelen provincie, stedelijkheidsgraad en denominatie. Aangezien deze variabelen met elkaar samenhangen, is ervoor gekozen om eerst één factor te wegen en vervolgens te kijken of verdere weging wenselijk is.

Als eerste kijken we naar de mate van stedelijkheid.

tabel 29 Populatie en respons naar stedelijkheid

	% Populatie	% Respons	Verschil(procentpunt)
Zeer sterk stedelijk	20,6	12,7	-7,9
Sterk stedelijk	32,7	36,1	3,4
Matig stedelijk	21,7	23,6	1,9
Weinig stedelijk	18,2	16,7	-1,5
Niet stedelijk	6,8	11,0	4,2

Bovenstaande tabel laat zien dat er een ondervertegenwoordiging is van vestigingen in zeer stedelijk gebied en een oververtegenwoordiging in vestigingen in niet stedelijk gebied. We hebben daarom gewogen op stedelijkheid, zodat de respons op dit punt weer overeenkomt met de populatie. Hieronder kijken of weging op stedelijkheid effect heeft op de variabele provincie.

tabel 30 Populatie en respons naar provincie

	% Populatie	% Respons	Verschil(procentpunt)
Drenthe	2,9	4,0	1,1
Flevoland	2,5	3,8	1,3
Friesland	5,4	6,5	-1,1
Gelderland	11,4	8,4	-3,0
Groningen	4,6	5,9	1,3
Limburg	5,4	11,0	5,6
Noord-Brabant	12,4	13,1	0,7
Noord-Holland	15,5	7,8	-7,7
Overijssel	7,8	11,4	3,6
Utrecht	6,4	7,4	1,0
Zeeland	2,2	,6	-1,6
Zuid-Holland	23,4	20,0	-3,4

[34] DUO-bestand 2011, gefilterd op 'Algemene voorbereiding op maatschappij en beroep (AVMB), Geschiedenis (en staatsinrichting), Maatschappelijke beroepsvorming (MaBeVo), Maatschappijleer/ maatschappijwetenschappen, Godsdienst/levensbeschouwing , Mens en maatschappij vmbo.

Na een weging op stedelijkheid zijn er nog steeds verschillen in populatie en respons bij de variabele provincie. Zo zijn bijvoorbeeld de vestigingen in Noord-Holland en Limburg oververtegenwoordigd. We wegen de data daarom ook naar provincie. Hieronder kijken we welk effect dat heeft op denominatie.

tabel 31 Populatie en respons naar denominatie

	% Populatie	% Respons	Verschil(procentpunt)
Algemeen bijzonder	16,6	11,3	-5,3
Openbaar	25,4	20,4	-5,0
Overig	5,3	5,6	0,3
Protestants-Christelijk	18,0	25,7	7,7
Rooms-Katholiek	21,8	23,8	2,0

Na weging op stedelijkheid en provincie laat bovenstaande tabel zien dat er ook nog weging plaats moet vinden naar denominatie.

We hebben de data dus gewogen op de variabelen stedelijkheid, provincie en denominatie. Na weging is de respons in ieder geval representatief voor de populatie als het gaat om deze drie variabelen.